Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Αγγλοκρατούμενα Κύθηρα και Αντικύθηρα (1848-1864)

Δήμητρα Παυλάκη

Αθήνα

Ιούνιος 2021

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Αγγλοκρατούμενα Κύθηρα και Αντικύθηρα (1848-1864)

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

Δήμητρα Παυλάκη

Αθήνα

Ιούνιος 2021

Copyright © Δήμητρα Παυλάκη, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Δήμητρα Παυλάκη

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: ***Το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Αγγλοκρατούμενα Κύθηρα και Αντικύθηρα (1848-1864)***

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …..…… από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτη επιβλέπουσα (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος),
Αικατερίνη Παπαζαχαρία, Λέκτορας

…….……..

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Γιώργος Γεωργής, Καθηγητής

…….

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας

……..……..

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Εγώ, η Δήμητρα Παυλάκη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Αγγλοκρατούμενα Κύθηρα και Αντικύθηρα (1848-1864),* αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Δήμητρα Παυλάκη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πόνημα αυτό αποτελεί διπλωματική εργασία για την απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία. Η επιλογή του θέματος προέκυψε από προσωπικό μου ενδιαφέρον για την ιστορική περίοδο της Βρετανικής Προστασίας στα Επτάνησα, τον 19^{ο} αιώνα και αφετέρου από την αγάπη μου για την ιδιαίτερη πατρίδα μου, τα Κύθηρα. Επιθυμία μου είναι να εμπλουτίσω την ιστορική έρευνα του τόπου μου, στο πλαίσιο μάλιστα μίας ιδιαίτερης περιόδου για όλα τα Επτάνησα συγκριτικά με την πορεία της υπόλοιπης Ελλάδας.

Νιώθω την επιθυμία να ευχαριστήσω θερμά όλους τους καθηγητές Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου και ιδιαιτέρως την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κυρία Αικατερίνη Παπαζαχαρία, για τις πολύτιμες συμβουλές, την ωραία συνεργασία μας και την εμψύχωση της προσπάθειάς μου. Επίσης, ολοψύχως ευχαριστώ τους εργαζόμενους του τοπικού Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων και την υπεύθυνη, κυρία Ρενάτα Πανταζίδου, που χωρίς τη ζεστή φιλοξενία τους και την υποστήριξή τους, δε θα ολοκλήρωνα επιτυχώς το έργο μου!

Δήμητρα Παυλάκη

Αθήνα, Ιούνιος 2021

κάλλιο με την Μητέρα μας ξηρό ψωμί,

παρά με δυνάστας πολυτελή τραπέζια

(Κοσμάς Πανάρετος 1864)

Περίληψη

Η εργασία παρουσιάζει την εξέλιξη του ριζοσπαστικού κινήματος των νήσων Κυθήρα και Αντικύθηρα, τα τελευταία έτη της Βρετανικής Προστασίας των Επτανήσων (1848-1864). Ο κυθηραϊκός ριζοσπαστισμός είναι η τοπική εξέλιξη του ευρύτερου Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού, που στενά συνυφασμένος με τις ευρωπαϊκές ιδεολογικές κατευθύνσεις του 19ου αιώνα, γίνεται συνώνυμος με την κοινωνική και εθνική επαναστατική δραστηριότητα. Η πολιτική ζωή των νησιών εκφράζεται μεσα από δυο αντίπαλα και αντίθετα κόμματα, μεταρρυθμιστικό-ριζοσπαστικό, με το δεύτερο να προβάλλει το αίτημα της δημοκρατικής και εθνικής ολοκλήρωσης των Επτανήσων, μέσω της Ένωσης με την Ελλάδα. Οι πολίτες των Κυθήρων και Αντικυθήρων έρχονται σε επαφή με τη ριζοσπαστική ιδεολογία, όταν επιλέγονται από τις Βρετανικές αρχές ως τόποι εξορίας ριζοσπαστών.

Το ζήτημα της επαφής των ντόπιων με τους εξόριστους-ριζοσπάστες αποτελεί αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας. Ο τρόπος που μυήθηκαν οι ντόπιοι, οι αρχές που υιοθέτησαν, ο αγώνας τους για την Ένωση, οι αντιδράσεις των αντιπάλων, η προσπάθεια των αρχών να τιθασεύσει την επαναστατικότητά τους, αποτελούν πεδία της έρευνάς μου. Ενασχολήθηκα με τις μεθόδους της Αστυνομίας, την επικοινωνία της με την Κεντρική Διοίκηση, τις οδηγίες προς τους πολίτες και τις εντολές προς τους συνεργάτες της. Παρουσιάζω τους σημαντικότερους Κυθήριους ριζοσπάστες πολιτικούς και τις διώξεις που υπέστησαν, μέχρι την Ένωση με την Ελλάδα, το 1864. Παρακολουθώ λοιπόν, την εξέλιξη της ιδεολογίας εν συνόλω, με τα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά της, όπως προκύπτουν από τις πρωτογενείς πηγές, τα Έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας Κυθήρων, που βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων, το οποίο αποτέλεσε το βασικό κέντρο μελέτης μου.

Λέξεις κλειδιά:

Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός, Κυθήριοι Ριζοσπάστες, Αγγλική Προστασία, Εκτελεστική Αστυνομία

Abstract

This research project analyses the Radical movement on the islands of Kythera and Antikythera in the last period of British Protection (1848-1864). Ionian radicalism (officially begins in 1848) has a strong political dimensionon the islands of Kythera and Antikythera through a developing tendency of its residents to participate in the social and national revolutionary activities. I present the political parties of this period, which have completely opposite ideological ends. The political party of radicals was trying to force national and statehood union with Greece. At the same time, they believed in democracy.

The extreme contrast between radicals and government, leads the English administration and the Police to create places of political exile. Such a place is founded on Antikythera, where the most famous radicals of the Ionian islands are imprisoned. There, they continued their activity, affecting the local citizens and turning them into adherents of radicalism. This text focuses on the content and the function of Kytherian radicalism. I expose the role of the Kytherian radicals, their political action and also the reaction of foreign and local government to Ionian radicalism in general. My research is based on unpublished documents in the Historical Archives of Kythera. Documents include police reports, letters and manifestos ofpolitical parties. Research is based on the Ionian Press. I hope that many more issues will be investigated in the future!

Keywords:

Ionian radicalism, Kytherians Radicals, British Protection

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....1

ΜΕΡΟΣ Α΄

1. Η Βρετανική Προστασία στα Επτάνησα (1815-1864) 6

2. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως τόποι εξορίας ριζοσπαστών.....17

ΜΕΡΟΣ Β΄

1. Η Βρετανική Προστασία στα Κύθηρα (1809-1864).....29

2. Το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Κύθηρα (1848-1864).....38

2α. Κυθήριοι Ριζοσπάστες.....49

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....58

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ.....62

Α. Πηγές.....62

Α1. Αδημοσίευτες.....62

Α2. Δημοσιευμένες.....63

Β. Βοηθήματα.....65

ΜΕΡΟΣ Γ΄ - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....9

Παράρτημα Α΄ Μέρους.....10

Παράρτημα Β΄ Μέρους.....40

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία στοχεύει στην ανάδειξη της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στα Κύθηρα-Αντικύθηρα την περίοδο 1848-1864, την τελευταία, δηλαδή, περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας στα Επτάνησα. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις ιδεολογικές κατευθύνσεις των ετών 1848-1864, δηλαδή, την περίοδο που άνθισε το ριζοσπαστικό κίνημα των Κυθήρων και Αντικυθήρων και στους εκφραστές του. Θα αναφερθεί ο ρόλος που διαδραμάτισαν τα νησιά αυτά ως τόποι εξορίας καθώς και η συμπεριφορά των δυνάμεων κατοχής στην πορεία των γεγονότων και του κινήματος. Σκοπός της εργασίας είναι να φωτιστούν πολιτικά γεγονότα που αφορούν τόσο την αγγλική διοίκηση του υπό εξέταση χώρου, όσο και τον βαθμό αντίστασης των κατοίκων και των εξορίστων στην υπό μελέτη περιοχή, ούτως ώστε να αναδειχθεί η συμβολή των Κυθηρίων στον αγώνα αυτόν και να αναλυθούν οι ιδέες και οι αντιδράσεις τους.

Ακόμη διερευνόνται ιστορικά παράλληλα με τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου και τις εξελίξεις στην Ευρώπη τον 19^{ο} αιώνα, ταυτόχρονα με την ανάδειξη τοπικών ιδιαιτεροτήτων στην πολιτική άσκηση και έκφραση. Διαπραγματεύομαι την ύπαρξη, ή μη, επαφών και επικοινωνίας για κοινό αγώνα μεταξύ των πρωταγωνιστών των νησιών, τις τοπικές επιρροές από την πορεία του κινήματος στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο και τον αντίκτυπό του στην κοινωνία των Κυθήρων. Παραθέτω τους προβληματισμούς που προκύπτουν από την προκείμενη μελέτη για την περίοδο του ριζοσπαστισμού στα Κύθηρα, επιχειρώντας να καταγραφούν συμπεράσματα που συνάγονται από την έρευνα καθώς και επιμέρους ζητήματα, που ενδεχομένως αξίζει να μελετηθούν στο μέλλον.

Προκειμένου να διαγραφεί η ιδιαίτερη οπτική του εξεταζόμενου αντικειμένου και να αποκατασταθεί μια πληρέστερη εικόνα της εποχής, παρεμβάλλονται πολλά στοιχεία που αρύονται από πρωτογενείς πηγές και αποτυπώνουν τα υπό μελέτη γεγονότα. Παράλληλα έχει μελετηθεί η δευτερεύουσα βιβλιογραφία των πλέον ειδικών, σύγχρονων ιστορικών της περιόδου, που αφιέρωσαν σημαντικό τμήμα άρθρου ή βιβλίου στο Επτανησιακό Ζήτημα. Αρκετές και σημαντικές οι μελέτες του Γιώργου Αλισανδράτου, του Παναγιώτη Χιώτη, του Γιώργου Λεοντσίνη και άλλων

μελετητών, που συμβάλλουν στην ιστορική αξιοπιστία και προάγουν την έρευνα της περιόδου.

Ωστόσο, κατά κύριο λόγο, σκοπός της παρούσας συγγραφής είναι η ενασχόληση με το αρχειακό πρωτογενές υλικό, που διατυπώνει τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Έτσι, έχουν ερευνηθεί οι πληροφορίες που προέρχονται από τη συλλογή του τοπικού Ιστορικού Αρχειού Κυθήρων, (στο εξής:Ι.Α.Κ.), που υπάγεται στο Υπουργείο Παιδείας, στην υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.). Το Αρχείο στεγάζεται στη Χώρα Κυθήρων, σε ένα ιστορικό κτίριο μέσα στην Ενετική καστροπολιτεία, που επί Ενετών (1530-1797), λειτουργούσε ως Διοικητήριο. Το υλικό του Αρχείου χρονολογείται από τον 16^{ο} μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ενώ χωρίζεται σε δυο βασικά τμήματα, αυτό της Ενετοκρατίας και αυτό της Αγγλοκρατίας και των νεότερων χρόνων.[1] Η υπηρεσία του Ι.Α.Κ. δεν έχει μουσειακό χαρακτήρα, διαθέτει, όμως, χώρο επισκέψιμο για το κοινό, το αναγνωστήριο και τη βιβλιοθήκη.[2]

Συγκεκριμένα, το αρχειακό υλικό που σχετίζεται με την υπό εξέταση περίοδο της βρετανικής διοίκησης της νήσου, δηλαδή, το διάστημα 1848-1864, περιλαμβάνει έγγραφα δημόσια-κρατικά, ιδιωτικά και έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας (στο εξής:Ε.Α.) Κυθήρων-Αντικυθήρων. Τα έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας είναι είτε δημόσια (έγγραφα διοικητικά, νομικά, απαντήσεις ή κλήσεις στους πολίτες, ανακοινώσεις, δηλοποιήσεις προς τους προεστούς), είτε ιδιωτικά (μυστικές επιστολές αξιωματούχων, εμπιστευτικές εντολές και οδηγίες, απόρρητη ενδοϋπηρεσιακή επικοινωνία). Το υλικό δεν έχει μελετηθεί συστηματικά, ιδίως τα αστυνομικά έγγραφα της πολιτικά οξυμένης, τελευταίας περιόδου της Αγγλοκρατίας. Το εν λόγω υλικό του αρχείου είναι, εν πολλοίς, ανέκδοτο. Η σημαντικότερη έρευνα έχει υλοποιηθεί, προ ετών, από τον Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας Γιώργο Λεοντσίνη και έχει κυκλοφορήσει στην επιστημονική κοινότητα μέσω των εισηγήσεών του σε ιστορικά Συνέδρια. Ωστόσο, το ριζοσπαστικό κίνημα στα Κύθηρα-Αντικύθηρα προσφέρει τεράστιο εύρος αρχειακής πληροφόρησης που ενδείκνυται για ποικίλη ιστορική μελέτη, η οποία, όμως, μέχρι σήμερα απουσιάζει. Ανάλογα πεδία επιστημονικής έρευνας, που, όμως παραμένουν αδιερεύνητα,

[1] Βλ. σχετικά: https://www.kythera.gr/whattosee/istoriko_arxeio_kythiron.php

[2] Βλ. αναλυτικά: http://gak-kyth.att.sch.gr/Serv/serv-00.html

παρουσιάστηκαν στη διάρκεια της αναζήτησής μου, όπως το ζήτημα της μετακίνησης του κυθηραϊκού πληθυσμού, ιδίως προς τη Σμύρνη, περίπου από το 1830. Αν και δεν ενασχολήθηκα περισσότερο με τον βαθμό που απαντάται στα υπόλοιπα Ιόνια νησιά, αυτή η αθρόα μετανάστευση Κυθηρίων θα είχε ενδιαφέρον να αποτελέσει αντικείμενο μίας ευρύτερης συγκριτικής μελέτης με τα υπόλοιπα Επτάνησα, που ενδεχομένως θα φώτιζε τη δημογραφική κατάστασή τους κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας.

Κατ'εμέ, η ανακάλυψη πρωτότυπων εγγράφων, που αποτελούν ιστορικά κειμήλια και ντοκουμέντα μιάς ολόκληρης εποχής, αποδείχτηκε εξαιρετικά γόνιμη και με συνεπήρε. Είναι θαυμαστός ο τεράστιος όγκος των διασωθέντων εγγράφων, που συνθέτουν πλήρως την εικόνα της εποχής καθώς και η καλή τους κατάσταση. Η προσωπική μου, επιτόπια, έρευνα στο Ι.Α.Κ., που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο-Αύγουστο του 2020 σε έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας Κυθήρων ήταν έργο δύσκολο, αλλά αποδοτικό. Η δυσκολία της αναδίφησης του υλικού του Ι.Α.Κ. έγκειται στο ότι τα έγγραφα της περιόδου της Αγγλοκρατίας βρίσκονται αταξινόμητα.

Οι Φάκελοι, (στο εξής: Φάκ.) όπου βρίσκονται τα έγγραφα της Ε.Α., γενικά ακολουθούν αύξουσα αρίθμηση, συχνά, όμως, χωρίς αναγραφή της θεματικής του περιεχομένου τους. Άλλοτε, τυχαίνει να απουσιάζει η αρίθμηση φακέλου και να υπάρχει μια ημερομηνία, που δεν ανταποκρίνεται πάντα στο περιεχόμενο ή παρατηρείται μόνο κάποιος υποτυπώδης τίτλος περιεχομένου, χωρίς καμία τήρηση χρονολογικής σειράς. Όλα τα παραπάνω δυσκολεύουν την αναζήτηση και την υιοθέτηση ενός κοινού τρόπου παραπομπής. Στο εσωτερικό των φακέλων, το υλικό είναι χωρίς αρίθμηση ανά φύλλο, σε τυχαία, τις περισσότερες φορές, σειρά. Σε κάποια φύλλα υπάρχει μια αρίθμηση, αλλά χωρίς συνέχεια, μεμονωμένη και ίσως προέρχεται από παλιά προσπάθεια ταξινόμησης. Πάντως η αρίθμηση των φακέλων ενίοτε έχει μεταβληθεί. Ενδεχομένως, το ζήτημα θα αμβλυνθεί με την πρόσληψη ενός ειδικού επαγγελματία αρχειονόμου. Στις παραπομπές μου, λοιπόν, στα έγγραφα του Αρχείου, διατηρώ την αρίθμηση του Φακέλου, όπως δηλώνεται στο Ι.Α.Κ., αν και όπου υπάρχει. Διαφορετικά, αρκούμαι να παραθέσω τον γενικό τίτλο του Φακέλου ή, απουσία του, την ένδειξη αταξινόμητο υλικό.

Στους φακέλους που εξέτασα περιέχονται αποφάσεις για τα μέτρα καταστολής του τοπικού ριζοσπαστικού φρονήματος. Δηλοποιήσεις της κεντρικής και τοπικής

κυβέρνησης. Γενική ή δημόσια αλληλογραφία. Αναφορές («*ραπόρτο*») χωροφυλάκων και προεστών για διάφορα ζητήματα. Επιστολές Διευθυντών ή εκπροσώπων της Αστυνομίας προς τον Βρετανό Τοποτηρητή με λεπτομερείς αναφορές. Και αντιστρόφως, σαφείς οδηγίες του Τοποτηρητή προς την Αστυνομία. Επισημάνθηκαν αναφορές ή διαταγές προς τον Διευθυντή της Αστυνομίας Κυθήρων από τις αντίστοιχες Διευθύνσεις των άλλων νησιών. Επιστολές μεταξύ Διευθυντή και Επάρχων. Πληθώρα στοιχείων από το ρόλο της Αστυνομίας στον τόπο εξορίας των Αντικυθήρων. Η όλη επιστολογραφία μεταξύ του Διευθυντή της Αστυνομίας Κυθήρων και του απεσταλμένου της στα Αντικύθηρα (που αποτελούν μία ενιαία υπηρεσία) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχουν διασωθεί ονόματα προσώπων, όπως των Διευθυντών και των Επάρχων καθώς και ημερομηνίες που μας παρέχουν ένα πλούτο μαρτυριών, για κάθε ενδιαφερόμενο. Τέλος, προκειμένου να αποδοθεί μια αξιόπιστη εικόνα των ευρύτερων πολιτικών γεγονότων της εποχής, εκτός από το Ι.Α.Κ., πρωτογενές υλικό τεκμηρίωσης αντλείται από τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Εθνοσυνέλευσης και τον σύγχρονο Τύπο.

Η δομή της εργασίας ακολουθεί ιστορική συνέχεια. Τα χρονικά πλαίσια της μελέτης προσδιορίστηκαν με σταθμό την έναρξη της εμφάνισης του ριζοσπαστισμού, το έτος 1848, μέχρι την Ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος. Το κείμενο χωρίζεται σε δύο μέρη, που αποτελούνται από δύο κεφάλαια το καθένα. Την εργασία συνοδεύει ένα Γ΄ Μέρος, ως παράρτημα εικονογραφικής τεκμηρίωσης. Στο πρώτο κεφάλαιο του Α΄ Μέρους παρουσιάζεται συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα και η ανάπτυξη της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, που οδήγησε στη δημιουργία κόμματος. Ακολουθεί το δεύτερο κεφάλαιο, όπου πραγματεύομαι το θέμα της εξορίας των κορυφαίων ριζοσπαστών της Επτανήσου στα Κύθηρα και Αντικύθηρα. Γεγονός που γέννησε και εν συνεχεία καλλιέργησε τον κυθηραϊκό ριζοσπαστισμό. Τα συμβάντα των εξοριών, οι καταστάσεις, τα πρόσωπα και οι παρατηρήσεις στηρίζονται σε πρωτότυπη και προσωπική έρευνα στο Ι.Α.Κ.

Στο Β΄ Μέρος, το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει γενικά την περίοδο της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα. Εκτός από τα πολιτικά, παρουσιάζονται και επιμέρους ζητήματα, ήτοι κοινωνικά, ταξικά, εκπαιδευτικά κ.ά. με σκοπό να προσφέρουν στον αναγνώστη μια πληρέστερη εικόνα της Αγγλικής Διοίκησης του τόπου και να τον εντάξουν ευκολότερα στην κατανόηση των ιδεολογικών κατευθύνσεων και πολιτικών γεγονότων των ετών 1848-1864. Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη διαδρομή

του ριζοσπαστικού κινήματος στα Κύθηρα και την πολιτική του διάσταση, με γεγονότα στηριζόμενα στις αρχειακές μαρτυρίες που μελέτησα. Αντικείμενο χωριστού υποκεφαλαίου αποτελεί η παρουσίαση των πολιτικών εκφραστών του τοπικού κινήματος, της πολιτικής σκέψης και δραστηριότητας των Κυθήριων ριζοσπαστών βουλευτών. Τα πορίσματα της έρευνάς μου, συνοψίζονται στον επίλογο. Καταλήγω σε συμπεράσματα, αλλά και θέτω νέα ερωτήματα για μελλοντική έρευνα. Στα χωρία των εγγράφων που παραθέτω, ακολουθείται το πολυτονικό σύστημα των πρωτότυπων, όπου και όπως υπάρχει, με την ακριβή σύνταξη και ορθογραφία των συντακτών. Διαπιστώνεται πως τα περισσότερα κείμενα των επιστολών της εποχής δεν είναι ορθογραφημένα ή τονισμένα σωστά, έχουν γραμματικά λάθη ή παραλείψεις, ωστόσο, υιοθετούνται αυτολεξεί (αντιγράφονται χωρίς διόρθωση), αφού μεταφέρονται ως παραθέματα.

Εν κατακλείδι, η εργασία επικεντρώνεται και περιορίζεται στο αρχειακό υλικό, για αυτό η κοινωνική πραγματικότητα των Κυθήρων την εποχή 1848-1864, παρόλο που αδρομερώς αντικατοπτρίζεται στην έρευνα των εγγράφων, δεν περιγράφεται αυτούσια. Έτσι, θα είχε ενδιαφέρον μια μελλοντική, συνολική και σε βάθος θεώρηση της κοινωνίας της εποχής, με άξονες το βιοτικό επίπεδο, την κοσμοθεωρία των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και τις ασχολίες τους, όχι τόσο τις πολιτικές πεποιθήσεις, αλλά τις αξιακές και κοινωνικές, παράλληλα με τον τρόπο συμπεριφοράς και έκφρασής τους. Άλλο σημείο ενδιαφέροντος της περιόδου 1848-1864, σχετικά με την ανάπτυξη του ριζοσπαστισμού, όπου ωστόσο, δεν προχώρησα σε διεξοδική μελέτη, αποτελεί η πολιτική σκέψη των πρώτων Επτανήσιων ριζοσπαστών βουλευτών, του Μομφερράτου, Ιακωβάτου κ.ά., η αποτύπωση του λόγου τους μέσω του Τύπου, της Βουλής, των ιδιωτικών επιστολών τους και οτιδήποτε, εν γένει, θα προσέφερε περισσότερη πληροφόρηση γύρω από τα ιδανικά τους. Τέλος του χρονικού ορίου της παρούσας μελέτης, που διακόπτεται το 1864, αποτελεί η Ένωση των Κυθήρων με την Ελλάδα. Από εκεί και πέρα, θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί το πως αποτυπώθηκε ο κοινωνικός περίγυρος των Κυθήρων την επαύριο της Ένωσης. Έτσι, ζητήματα που θα άξιζε να ερευνηθούν είναι οι κοινωνικές αλλαγές ή οι πιθανές πολιτικές-ιδεολογικές ανακατατάξεις στο νησί μετά το 1864, οπόταν τα Κύθηρα, ύστερα από τέσσερις αιώνες ξένης διοίκησης, αποτελούν πλέον τμήμα της ελληνικής επικράτειας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

1. Η Βρετανική Προστασία στα Επτάνησα (1815-1864)

Η ειδική Συνθήκη των Παρισίων, στις 5 Νοεμβρίου 1815 υπογράφηκε στο πλαίσιο του Συνεδρίου της Βιέννης από πληρεξούσιους των Μεγάλων Δυνάμεων. Όριζε πως τα Ιόνια Νησιά σχημάτιζαν ενιαίο κράτος, ελεύθερο και ανεξάρτητο, με το όνομα *Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων*. Τελούσαν υπό την «Βρετανική Προστασία», η οποία εφαρμόστηκε, έως το 1864.[3]

Τη διοίκηση ανέλαβε ένας Βρετανός λόρδος, ο Μέγας Αρμοστής, που έδρευε στην Κέρκυρα και διοριζόταν απευθείας από τον Άγγλο Προστάτη Βασιλιά (Protector).[4] (Πίνακας 1) Ο πρώτος Αρμοστής, Thomas Maitland (1816-1824), υπήρξε μισέλληνας και αυταρχικός.[5] Μάλιστα, εξ'αρχής δήλωσε ότι «*τας νήσους εθεώρει ως κατάκτησιν*».[6] Το 1817 κατάρτισε Σύνταγμα που δε διέκρινε σαφώς τις εξουσίες, αλλά περιέρχονταν σε αυτόν και είχε δικαίωμα αρνησικυρίας.[7] Η Γερουσία εξέφραζε την αγγλική πολιτική, ενώ ο Αρμοστής επενέβαινε στα νομοθετικά διατάγματα και τη Δικαιοσύνη, διόριζε τους δικαστές και τη συντακτική επιτροπή με βάση την αφοσίωσή τους στο καθεστώς, την καταγωγή και την περιουσία.[8] Σε κάθε

---

[3] Νίκος Γ. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά από την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1797-1864)», στο: *Ελληνική Ιστορία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007, σ. 557.

[4] Στο σύνολο της εργασίας χρησιμοποιούνται αδιακρίτως και παράλληλα, ως συνώνυμοι, οι όροι Άγγλος-Αγγλία/Αγγλοκρατία και Βρετανός-Βρετανία/Βρετανική Προστασία, χωρίς να υπονοείται κάποια διαφορά μεταξύ τους.

[5] Δημήτρης Χ. Καπαδόχος, *Τα Επτάνησα κάτω από την ξενική κατοχή (1185-1864) και οι δυνάμεις σωτηρίας τους. Ιστορικό Διάγραμμα με την ευκαιρία των εκατόν σαράντα χρόνων από την Ένωση*, Ομοσπονδία Κερκυραϊκών Συλλόγων Αττικής, Αθήνα 2004, σ. 21.

[6] Γεράσιμος Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, τμ. Β΄, Τυπογραφείον Παλιγγενεσία, Αθήνα 1889, σ. 308.

[7] Ελένη Λεοντσίνη, «Η ηθική και πολιτική διάσταση του Συντάγματος Επτανήσων του έτους 1817», στο: Γεράσιμος Πεντόγαλος - Πέτρος Καλλιγάς - Διονύσης Μινώτος (επιμ.), ΣΤ΄Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), τμ. Β΄, Κέντρο Μελετών Ιονίου - Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, σ. 403-412.

[8] Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης, «Πολιτική και κοινωνική σύνθεση της Ιονίου Γερουσίας», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά(επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*,

νησί υπήρχε ένας Βρετανός επικεφαλής, ο Τοποτηρητής (Resident) και ξεχωριστή τοπική κυβέρνηση, το Επαρχείο που έλεγχε ο Τοποτηρητής.[9] Ακόμη, δημιουργήθηκε ο θεσμός της Εκτελεστικής Αστυνομίας, για τα καθημερινά ζητήματα της κάθε κοινωνίας, για αυτό διέθετε έδρα σε κάθε νησί. Το σώμα της Υψηλής Αστυνομίας λειτουργούσε στην πρωτεύουσα, εξαρτιόταν πλήρως από τον Αρμοστή, απαρτιζόταν από Άγγλους υπαλλήλους και είχε ετήσιες δαπάνες 14.500 λίρες.[10] Το Ιόνιο Κράτος, αποτέλεσε κατ'ουσίαν, αποικία της Προστάτιδας Δύναμης, στρατιωτικά και θεσμικά ελεγχόμενη, όχι ανεξάρτητη πολιτεία.[11] Ήταν Προτεκτοράτο, καθώς δεν ήταν ο λαός ή οι ευγενείς το ανώτατο όργανο του κράτους, αλλά ο βασιλεύς της Μεγάλης Βρετανίας.[12]

Πριν τη Συνθήκη των Παρισίων, κομβικοί σταθμοί στην ιστορική πραγματικότητα των Επτανήσων, διαμόρφωσαν αποφασιστικά τη φυσιογνωμία τους. Αρχικά, η παρακμή του Βενετικού καθεστώτος (1363-1797)[13] από το 1780 και εξής.[14] Ακολούθως, η άφιξη των Γάλλων επαναστατών (1797-1799) που ενέπνευσαν τα κατώτερα στρώματα.[15] Η ρωσοτουρκική κατοχή (1799-1807), η επίδραση του

(Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 174-175, 177.

[9] Βασίλειος Γ. Κοντομίχης, *Συνταγματικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση στα Ιόνια νησιά από την Ενετοκρατία έως και την Ένωση με την Ελλάδα*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 258-337.

[10] Σπύρος Χ. Βερύκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 1964, σ. 148-149. Κατά τον Βερύκιο: *«Δια της Υψηλής ταύτης Αστυνομίας […] ηδύνατο ο Αρμοστής […]να τιμωρήση, να φυλακίση και τελικώς να εξορίση πάντα εκείνον, ο οποίος εφαίνετο ύποπτος τη Προστασία»*.

[11] Γεώργιος Δ. Δασκαλάκης, «Το συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων: Από της αποικιοκρατικής αυτονομίας εις την δημοκρατικήν ανεξαρτησίαν», *Νέα Εστία*, τχ. 76, Αθήνα (1964), σ. 239.

[12] Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, τμ.Γ΄, Κέρκυρα 1863, σ.913 και εξής.

[13] Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο Θεσμός των Αστικών Κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος – 18ος αι.) μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας-Αρ.24, Βενετία 2008, σ. 256.

[14] Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Επτανησιακής Κοινωνικής Ιστορίας*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1991, σ. 247-248.

[15] Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864) και η σχέση του με τις γαλλικές Επαναστάσεις του 1789 και 1848 και το ιταλικό Risorgimento», στο: Β΄ Συνέδριο Επτανησιακού Πολιτισμού, *Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλα-*

ευρωπαϊκού και νεοελληνικού Διαφωτισμού και η ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), με τα αλλεπάλληλα Συντάγματα (1800, 1801, 1803, 1806, 1809).[16] Γεγονότα, που σημειώθηκαν σε διάστημα, μόλις τριάντα ετών και επηρέασαν την κατοπινή επτανησιακή πολιτική σκέψη και δράση. Η εγκαθίδρυση Βρετανικής Προστασίας συνοδευόμενη από το ανελεύθερο Σύνταγμα του 1817 αποτέλεσε πολιτική στροφή στο παρελθόν, σε δεδομένα που είχαν αυτοδικαίως κατακτήσει οι Επτανήσιοι, οπότε παρακώλυε ή καθυστερούσε την εξελικτική τους πορεία. Τις πρώτες Ιόνιες Βουλές (1815-1849), ο λαός της ονόμασε *«βουβές»*, καθώς ενέκριναν τα νομοσχέδια χωρίς αντίλογο, με βουλευτές που απαντούσαν πάντα καταφατικά *«ναιναίδες»* και στερεοτυπικά ψήφιζαν «*ως έχει/όπως είναι»* (=comesta), εξού ο υποτιμητικός όρος *«κομεστάδες»*.

Έπειτα, η εθνική έξαψη της Επανάστασης του 1821 και η ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ο συνταγματισμός του ελληνικού βασιλείου το 1843, οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1830 και 1848 αφύπνισαν τους Επτανήσιους καισυντέλεσαν στην ανάπτυξη της πολιτικοκοινωνικής μαχητικότητάς τους.[17] Αναλυτικότερα, το 1830 η Ιουλιανή Επανάσταση κατά της απολυταρχίας ενίσχυσε τον σχηματισμό δυο αντίθετων κοινωνικοπολιτικών ρευμάτων, των φιλελεύθερων και των υποστηρικτών της Προστασίας.[18] Στους φιλελεύθερους ανήκουν ευρύτερα οι προοδευτικοί πολίτες των νησιών, ανεξαρτήτου ταξικής προέλευσης. Κάποιοι, ύστερα από σπουδές στη Δύση, επανέρχονται στα νησιά τους, ως φορείς νέων ιδεών. Σημαντική είναι η δράση του Κεφαλονίτη Γεράσιμου Λιβαδά (1789-1876), που αυτή την περίοδο, συμβάλλει στη δημιουργία μυστικής φιλελεύθερης ομάδας κατά της Αγγλικής Προστασίας.[19] Ήδη από το 1839, εκφράζονται οι πρώτες ενορχηστρωμένες αντιρρήσεις στο υπάρχον καθεστώς, που σε πρώτη φάση, αφορούν συνταγματικές βελτιώσεις και άλλες τροποποιήσεις. Τότε (10 Αυγούστου 1839) παραδίδεται στον Άγγλο Υπουργό Αποικιών σχετικό υπόμνημα-βελτιωτική πρόταση του καθεστώτος,

---

δικό χώρο, 16ος-20ός αι., (Λευκάδα, 3-8 Σεπτεμβρίου 1984), Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 343.

[16] Νίκος Καραπιδάκης, «Τα Επτάνησα, Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τμ. 1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 164,169.

[17] «Ο Ευρωπαϊκός Αγών και η Ελλάς», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 7, 21.5.1849, Κεφαλληνία, σ. 1-2.

[18] Ζαχαρίας Ν.Τσιρπανλής, *Η Ευρώπη και ο Κόσμος 1815-1914*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 122-144.

[19] Αλισανδράτος, ό.π., σ. 340.

από τον φιλελεύθερο Κερκυραίο λόγιο και πολιτικό, Ανδρέα Μουστοξύδη (1785-1860),[20] έναν φωτισμένο εκπρόσωπο της επτανησιακής διανόησης και καθηγητή στην Ιόνιο Ακαδημία.[21]

Στην πίεση των φιλελεύθερων φωνών, ο Αρμοστής John Seaton (1843-1849) ανέλαβε πρωτοφανείς πρωτοβουλίες, ίδρυσε σχολεία και σχολές,[22] επέτρεψε τη συγκρότηση πολιτικών λεσχών (club houses) και πολιτικών συγκεντρώσεων, την εισαγωγή ελληνικών εφημερίδων και την ίδρυση ιδιωτικών τυπογραφείων.[23] Η Αγγλία του 1848, μετά τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις της *«άνοιξης των λαών»*[24] προβαίνει σε συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, που στόχευαν στη διαίρεση της αστικής τάξης. Ωστόσο, η λογοκρισία παύει και η ελευθεροτυπία εισάγεται, οπότε τυπώνονται οι πρώτες εφημερίδες.[25] Ακολούθως παραχωρείται σχετική ελευθεροψηφία.[26]

---

[20] Ανδρέας Μ. Ιδρωμένος, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815-1864),* Εταιρεία προς ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1935, σ. 35-40.

[21] Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Επτανησιακός Διαφωτισμός: Τα όρια της ιδιομορφίας», στο: Δημήτρης Χ. Σκλαβενίτης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002), τμ.Α΄: *Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 253.

[22] Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλλονίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1980, σ. 27.

[23] Νίκος Γ.Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος και οι αγώνες των Επτανησίων», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 203. Το 1843 ιδρύεται στο Αργοστόλι το αναγνωστήριο «Ο Κοραής», το πρώτο κέντρο συγκέντρωσης των φιλελεύθερων νέων. Για τις πολιτικές λέσχες βλ. αναλυτικά: Μαρία Α. Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864),* Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 86-89.

[24] Serge Berstein – Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης 1815-1919. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών*, τμ. 2, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 59. Σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του ριζοσπάστη Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου: *«[…] η Φεβρουαριανή της Γαλλίας Επανάστασις, ήτις συνετάραξεν όλην σχεδόν την ηπειρωτικήν Ευρώπην […]ανεπτέρωσε το φύσει ζωηρόν πνεύμα και η ιδέα της εθνικότητος ήρξατο θαρραλεωτέρα ν' αναφαίνεται και υψηλότερον να πτερυγίζη»*. Βλ. σχετικά: Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος, *Βιογραφία Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου συντεθείσα παρ'αυτού του ιδίου*, (1868), Χρίστος Θεοδωράτος (επιμ.), Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήνα 1974, σ. 37.

[25] Κοτινά, ό.π., σ. 93, 127-133. Οι δύο πρώτες επτανησιακές εφημερίδες εκδόθηκαν τον Ιανουάριο του 1849 από μεταρρυθμιστές («Μέλλον», «Πατρίς»). Ένα μήνα μετά κυκλοφόρησαν οι ριζοσπαστικές «Φιλελεύθερος» και «Αναγέννησις».

[26] Μαρία Κοτινά, «Επτανησιακό ριζοσπαστικό κίνημα και διαπάλη με το καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας. Κρίσεις και αποτιμήσεις», στο: Θεοδόσης Πυλαρινός - Παναγιώτα Τζιβάρα - Σπύρος Χρ.

Συνέπεια των μεταρρυθμίσεων του 1848-1849 ήταν η εμφάνιση δύο κομμάτων, του μεταρρυθμιστικού και του ριζοσπαστικού.[27] Το Ριζοσπαστικό κίνημα εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο μέσω των πολιτικών λεσχών και της μαχητικής αρθρογραφίας των εκπροσώπων του. Ως ιδεολογία στα Επτάνησα είχε μακρά παρουσία, πριν συσταθεί ως κόμμα.[28] Είχε αφομοιώσει τις αρχές του νεοελληνικού διαφωτισμού και ρομαντισμού.[29] Ο όρος «*Ριζοσπαστισμός*» προέρχεται από το γαλλικό *«Radicalisme»*, που ιδίως μετά τις γαλλικές Επαναστάσεις, δηλώνει την «άκρα Δημοκρατία» και «radical», σε σύγχρονη ερμηνεία, χαρακτηρίζεται ο αριστερός δημοκράτης.[30] Επίσημα εμφανίζεται το 1848 ως ειρωνικός χαρακτηρισμός προς τους *«ενωτιστές»*, από πολιτικούς αντιπάλους μεταρρυθμιστές, της εφημερίδας *Πατρίς*.

Στις εκλογές του 1850 (ανάδειξη Θ΄ Ιονίου Βουλής), που ήταν οι μόνες ελεύθερες, πραγματοποιήθηκε η πρώτη κοινοβουλευτική παρουσία του ριζοσπαστικού κόμματος με έντεκα βουλευτές.[31] (εικ.1) Οι ριζοσπάστες ήταν αποφασισμένοι να δημιουργήσουν θεσμική ρήξη ανάμεσα στο Κοινοβούλιο και την Προστασία, έτσι στις 26 Νοεμβρίου 1850 καταθέτουν στη Βουλή το ιστορικό Ψήφισμα για Ένωση.[32] Αυτό οδήγησε σε αναβολές και τελικά διάλυση της Βουλής.[33] Δεν καταχωρήθηκε στα πρακτικά της Βουλής, όμως είχε έντονη επίδραση στην κοινή

Καρύδης (επιμ.), Ι΄Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου - 4Μαΐου 2014), [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τμ.Θ΄, Κέρκυρα (2016), σ. 83].

[27] «Τα δύο Κόμματα», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 23, 7.7.1851, Κεφαλληνία, σ. 2.

[28] Αντώνης Λιάκος, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, τμ. Α΄, τχ. 1, Αθήνα (1983), σ. 140.

[29] Πάνος Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαική Ιστορία. Από τη Βαστίλλη στον 21ο αιώνα*, τμ. Α΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 161-180.

[30] Γιώργος Αλισανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864). Συνοπτικό Διάγραμμα», στο: Επιστημονικό Συμπόσιο, *Το Ιόνιο. Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός*, (Αθήνα, 15-17 Οκτωβρίου 1984), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1984, σ. 25-26.

[31] Ντίνος Κονόμος, *Ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 1964, σ. 74.

[32] Βλ. σχετικά: Ιδρωμένος, ό.π., σ. 63-64. Βλ. εκτενέστερα: Παναγιώτης Ν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως 1815-1864*, τμ. Β΄, Καραβία Δ.Ν. (φωτομηχανική ανατύπωση από Τυπογραφείον Η Επτάνησος, Εν Ζακύνθω 1870), Αθήνα 1980, σ. 215-216, 247-248. Για το κείμενο του Ψηφίσματος, βλ. σχετικά: Κονόμος, ό.π., σ. 77-78.

[33] «Αι παγίδες της προστασίας», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 22, 30.6.1851, Κεφαλληνία, σ. 1-2.

γνώμη των Επτανήσων.[34] Έκτοτε ακολούθησαν μακροχρόνιες διώξεις των ριζοσπαστών.

Το ριζοσπαστικό ήταν το πρώτο εθνικιστικό κόμμα στον ελλαδικό χώρο που δυναμικά πρόβαλε το ζήτημα του αλυτρωτισμού και της εθνικής αποκατάστασης, εφόσον πλέον υπήρχε ελληνικό κράτος.[35] Οι οπαδοί του ριζοσπαστισμού χρησιμοποιούν ευρέως τους όρους *«Ιόνιος λαός»* και *«Ευρώπη»* για να καταδείξουν τη ριζική αλλαγή των ευρωπαϊκών πραγμάτων.[36] Οι Επτανήσιοι ριζοσπάστες πιστεύουν στην αρχή των εθνοτήτων και αγωνίζονται για αυτοδιάθεση και δημοκρατικό πολίτευμα.[37] Τα δικαιώματα αυτά παραβιάζονται αυθαίρετα από την Προστασία, που εγκαθιδρύεται παράνομα, χωρίς ποτέ να ερωτηθεί ο λαός.[38] Ο Ιωσήφ Μομφερράτος (1816-1888) κορυφαίος ηγέτης του ριζοσπαστισμού με εθνικές, κοινωνικές και δημοκρατικές ιδέες, επηρεάστηκε από την ευρωπαϊκή διανόηση (τους Διαφωτιστές, τον Ρουσσώ, τους Ιακωβίνους) και τις ευρωπαϊκές εξελίξεις των ημερών του (Καρμποναρισμός, Επανάσταση 1848).[39] Ο Μομφερράτος πίστευε πως

---

[34] Βερύκιος, ό.π., σ. 295.

[35] Αγγελική Γιαννάτου, *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός:1848-1865*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 135.

[36] Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, «Πολιτική διάσταση του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού στα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα (1848-1864)», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ.Β΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 96.

[37] «Γενική έποψις των μεταβολών του 1848», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 2, 16.4.1849, Κεφαλληνία, σ. 1-2. Η «Αναγέννησις, Εφημερίς Εθνική και Δημοκρατική» είναι η μοναδική αποκλειστικά πολιτική εφημερίδα της εποχής και αντικατοπτρίζει στο ακέραιο τις φιλοσοφικές απόψεις των ριζοσπαστών. Για τη δημοσίευση στην εφημερίδα ευρωπαϊκών πολιτικών γεγονότων, βλ. σχετικά: Γιαννάτου, ό.π., σ. 204-208.

[38] «Το παράνομον της Προστασίας», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 3, 25.4.1849, Κεφαλληνία, σ. 1.

[39] Λ. Αγγελοπούλου-Δανηλάτου, «Ιωσήφ Μομφερράτος», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 307-314. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το «Πρόγραμμα»-ανακοίνωση έκδοσης της εφημερίδας του: «*[…] πρώτον έργον παντός λαού πρέπει να ήναι η διατήρησις της εθνικότητος αυτού […] Δεύτερον […] η εθνική εγκαθίδρυσις θεσμοθεσιών εγγυωμένων την ελευθέραν και προοδευτικήν ανάπτυξιν αυτού και την εκπλήρωσιν της κοινωνικής αποστολής του», «πάσα καλώς ωργανισμένη πολιτεία πρέπει να στηρίζεται: […] εις το δόγμα της κυριαρχίας του λαού, ως το υπέρτατον, απαράγραπτον και αναπαλλοτρίωτον δικαίωμα της κοινωνίας […] και εις το δόγμα της Ισότητος, Ελευθερίας και Αδελφότητος, το οποίο μεταφερθέν […] δια των ενδόξων του γαλλικού λαού επαναστάσεων […]προαναγγέλλεται ευτυχώς ως το*

το ριζοσπαστικό κόμμα αποκάλυψε τις ψευδείς διαθέσεις της Προστασίας και κατέδειξε την απελευθέρωση ως τη μόνη ελπίδα σωτηρίας.[40]

Ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος (1814-1894), επίσης πρωτεργάτης του κινήματος, εκδίδει το 1849 στην Κεφαλονιά την εφημερίδα του, «Φιλελεύθερος».[41] Στο φυλλάδιο-ανακοίνωση αναφέρει: «*Ας μηστοχασθή όμως κανείς ποτέ, ότι αι ξέναι κυβερνήσεις θέλουν μας βοηθήσειν δια να ανακτήσωμεν την Ελληνικήν μας εθνικότητα. […] δια να υπάρξη Ελλάς αληθινά ανεξάρτητος, να ενώση εις εν όλην την ελληνικήν φυλήν, πρέπει δια μόνου του Έλληνος να το επιτύχη και όχι δια του Άγγλου, του Ρώσου και του Γάλλου.[…] Και ο καιρός σήμερον είναι βοηθητικός, διότι είναι ο καιρός των λαών, δηλαδή ο καιρός της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της αδελφότητος*».[42] Διαφαίνεται η θεμελιώδης ιδέα του νεοελληνικού διαφωτισμού (δεν ωφελεί τους Έλληνες να περιμένουν ξένη υποστήριξη)[43] και η επίδραση των γαλλικών επαναστάσεων.

Οι ριζοσπάστες, εξέφραζαν επίσης, κοινωνικά αιτήματα.[44] Θεωρούσαν τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις παγίδα της εξουσίας και τις απέρριπταν συλλήβδην, γιατί οποισδήποτε σχετικός διάλογος θα σήμαινε αναγνώριση και αποδοχή του προτεκτοράτου ως «*επίτευξην νέας συνθηκολόγησης και αντί της ποθητής απελευθερώσεως της πατρίδος παράτασιν της δουλείας της*».[45] Ήταν αντιπολιτευτική ομάδα που με ειρηνική αντίσταση διεκδικούσε τα συμφέροντα της κοινωνίας.[46]

μέλλον πολιτικόν θρήσκευμα πάσης της ανθρωπότητος». Βλ. αναλυτικά όλο το κείμενο: Κοτινά (2014), σ. 140-143.

[40] «Τα δύο Κόμματα», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου23, 7.7.1851, Κεφαλληνία, σ. 2.

[41] Όπως δηλώνεται στην επωνυμία της εφημερίδας, είναι αισθητή στην σκέψη του Ζερβού, η επίδραση του πολιτικού φιλελευθερισμού. Σύμφωνα με την Αγγελική Γιαννάτου, το πνευματικό υπόβαθρο του Ζερβού εντοπίζεται στις θέσεις του John Locke (1632-1704) στο έργο του «Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας». Για την άποψη αυτή, βλ. αναλυτικά: Γιαννάτου, ό.π., σ. 193-194.

[42] Για το κείμενο του Ζερβού (ολόκληρο το φυλλάδιο), βλ. σχετικά: Κονόμος, ό.π., σ. 41-49.

[43] Παρόμοιες ιδέες καταγράφηκαν το 1806 στην «Ελληνική Νομαρχία» από τον «Ανώνυμο Έλληνα».

[44] Αλισανδράτος (1984), σ. 33.

[45] Π. Λιμπεράτος, «Παναγιώτης Πανάς», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 296.

[46] «Τινές οι αίτιοι των δεινών μας και ποία τα μέσα της θεραπείας», *Ο Φιλελεύθερος*, αρ.φύλλου 42, 16.6.1851, Κεφαλληνία, σ. 1-2.

Από την άλλη, οι μεταρρυθμιστές, πολιτικοί αντίπαλοι των ριζοσπαστών, πίστευαν το αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης που εξασφάλιζε την αρχή διάκρισης των εξουσιών.[47] Βασίζονταν στην ιδεολογία περί *«μέσης λύσης»*, απόρροια της μετροπάθειας τους στα πολιτικά ζητήματα.[48] Αυτό έδινε την εντύπωση ότι συμβιβάζονταν. Αν και είναι φιλελεύθεροι, κρίνουν πολιτικά αδύνατη την Ένωση, δέχονται την Προστασία και επιδιώκουν πολιτειακή βελτίωση μέσω συνταγματικών μεταρρυθμίσεων. Θεωρούν ανώριμη την πεποίθηση πως οι Επτανήσιοι μπορούν να ανατρέψουν το σύστημα. Χαρακτήριζαν τους ριζοσπάστες *«λαϊκιστές»* και *«επαναστατική ομάδα»* που έπειθαν τον λαό ότι με την Ένωση θα λύνονταν όλα τα προβλήματά του, περιφρονώντας κάθε άλλο πολιτικό ζήτημα.[49] Ανέφεραν για τους ριζοσπάστες πως δημιουργούσαν πολιτική αστάθεια και θα εξουσίαζαν με επικίνδυνο και διχαστικό τρόπο, χωρίς ορθολογισμό.[50] Πολλοί μεταρρυθμιστές χρησιμοποιούν για τους ριζοσπάστες όρους, όπως: *«αναρχικοί», «απάτριδες», «τεμπέληδες»* ή και *«κλέφτες»*.[51] Ο Ζερβός αποκαλούσε τους μεταρρυθμιστές «*ερμαφρόδιτους της κοινωνίας*» και πιο ύπουλους από τους αγγλόφιλους-προστασιανούς λόγω της παθητικής τους στάσης, τους θεωρούσε όργανα της κυβέρνησης που επεδίωκαν μόνο πρόσβαση στην εξουσία.[52] Ο λαός τούς χαρακτήριζε με τον απαξιωτικό όρο *«περούκες»*.[53]

Τέλος, οι Προστασιανοί, δηλαδή, οι υπέρμαχοι της συνέχισης της αγγλικής εξουσίας, αποτελούν την παλαιά ολιγαρχία, ό,τι απέμεινε από τους φεουδάρχες της Βενετοκρατίας. Προκειμένου να διατηρηθούν τα προνόμια τους, που διασφάλιζαν οι Άγγλοι, απεύχονταν την κοινωνική-διοικητική αλλαγή.[54] Δεν αποτελούσαν πολιτικό

---

[47] Άννα Κοντονή, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωσή τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών, 1848-1864*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989, σ. 29-48.

[48] Αθανασία Γλυκοφρύδη Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, Συμμετρία, Αθήνα 2001, σ. 218-219.

[49] «Το Κόμμα των Ριζοσπαστών», *Πατρίς*, αρ.φύλλου 76, 1.7.1850, εν Κερκύρα, σ. 1.

[50] Χρήστος Α. Δεληγιάννης, *Πέτρος Βράϊλας Αρμένης. Ιδεολογικές θέσεις και πολιτικές δράσεις (1835-1864) κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα*, Παπαζήση, Αθήνα 2018, σ. 156-157,159.

[51] Νικόλαος Δ.Τζουγανάτος, «Το αγωνιστικό ήθος των ριζοσπαστών», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 211.

[52] *Πατρίς*, αρ.φύλλου 80, 29.7.1850, εν Κερκύρα, σ. 2-3.

[53] Τζουγανάτος, ό.π., σ. 210.

[54] «Διάφορα», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 11, 18.6.1849, Κεφαλληνία, σ. 4.

κόμμα, ούτε κέρδισαν μεγάλη μερίδα υποστηρικτών. Πριν το 1848, οι αρχηγοί τους ήταν, συνήθως, οι Πρόεδροι της Γερουσίας.[55] Οι Προστασιανοί, μέσω των εφημερίδων τους,[56] κεκαλυμμένα στήριζαν τις αποφάσεις της Αρμοστείας και υπέσκαπταν την εθνική ενότητα.[57] Η συνεργασία τους με την Προστασία κατακρινόταν ως προδοσία, λόγω του εθνικισμού της περιόδου.[58] Έτσι, ονομάστηκαν από το λαό *«καταχθόνιοι»*, *«καμαρίλλα»*, *«αριστοκρατικοί»*, *«οπισθοδρομικοί»*, *«αντεθνικοί»*, *«ναιναίδες»*, *«κομεστάδες»*, *«εχθροί της Ελλάδας»*.[59] Ενώ αυτοί αποκαλούν τους ριζοσπάστες *«παραδοξολόγους»*, *«φαντασιοκόπους»*, *«ασυνέτους»* και *«άφρονας»*.[60]

Κατά την απουσία των ηγετών του ριζοσπαστικού κόμματος στην εξορία (2 Οκτωβρίου 1851-6 Φεβρουαρίου 1857), ο ριζοσπαστικός χώρος διχάζεται. Στις επόμενες εκλογές του 1852 (2-3 Φεβρουαρίου), που προέκυψε η Ι΄ Ιόνιος Βουλή και διενεργήθηκαν σε κλίμα βίας των Αρχών,[61] αρχηγός ενός νέου ριζοσπαστικού ρεύματος, αποκλειστικά ενωτικού, αναδεικνύεται ο Ζακυνθινός Κωνσταντίνος Λομβάρδος (1820-1888) που ήρθε σε ιδεολογική αντιπαράθεση με τους παλαιούς, οι οποίοι τον κατηγόρησαν πως επικεντρώθηκε στην Ένωση, αγνοώντας τις πολιτικοκοινωνικές αρχές του ριζοσπαστικού αγώνα, εξού η προσωνυμία *«Νεοφώτιστος»* και *«Ψευδοριζοσπάστης»*.[62] Τότε, εκλέχθηκαν εννέα ριζοσπάστες βουλευτές, εκ των οποίων δύο Κυθήριοι. (Πίνακας 2)

---

[55] Κοτινά (2014), σ. 196.

[56] Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα. Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της Νήσου Κεφαλληνίας*, τμ. Α΄, Αθήνα 1904, σ. 149. Προσκείμενες στην Προστασία εφημερίδες ήταν οι: «Φίλος του Λαού», «Τιμόνι» και «Πέλεκυς». Για τους Προστασιανούς, βλ. περισσότερα: Κοτινά (2014), σ. 195-197.

[57] *Πατρίς*, αρ.φύλλου 54, 21.1.1850, εν Κερκύρα, σ. 241-242.

[58] Ελένη Καλλιγά, «Το Σύνταγμα του Maitland για τα Επτάνησα(1817). Ιόνιες καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ίστωρ*, τχ. 3, Αθήνα (1991), σ. 119-120.

[59] *Ο Φιλελεύθερος*, αρ.φύλλου 6, 4.7.1850, Κεφαληνία, σ. 1-2.

[60] Αλισανδράτος (1984), σ. 32.

[61] Χιώτης, ό.π., σ. 286-287. Στη Ζάκυνθο, η Αστυνομία παρακολουθούσε τους υποψήφιους βουλευτές, εκβίαζε τους εκλογείς και επιδόθηκε σε «*ανήκουσται βαρβαρότητες*».

[62] Νικόλαος Ξ. Καρπούζης, «Ο Αληθής Ριζοσπαστισμός μέσα από τον Κεφαλληνιακό τύπο. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της Επτανησιακής Κοινωνίας κατά την περίοδο 1852-1864», στο: Θεοδόσης Πυλαρινός - Παναγιώτα Τζιβάρα - Σπύρος Χρ. Καρύδης (επιμ.), Ι΄Διεθνές Πανιόνιο

Παράλληλα με τον Κριμαϊκό πόλεμο το 1854,[63] ξέσπασαν εξεγέρσεις σε Ήπειρο και Θεσσαλία, που οι επτανήσιοι υποστήριξαν με εράνους, πολεμικό υλικό, επαναστατικές προκηρύξεις και ενεργή συμμετοχή.[64] Ο τότε Αρμοστής George Henry Ward (1849-1855) θα λάβει μέτρα τρομοκρατίας για να καθυποτάξει τα επαναστατικά φρονήματα. Ο ίδιος Αρμοστής στις εκλογές του 1856 (ΙΑ΄ Ιόνιος Βουλή) νοθεύει τους εκλογικούς καταλόγους, όμως και πάλι εκλέγονται ριζοσπάστες.[65] Το 1858, έκτακτος Αρμοστής των Επτανήσων αναλαμβάνει ο φιλέλληνας William Gladstone (1809-1898), ο οποίος πρότεινε μεταρρυθμίσεις για να αποφύγει το ενδεχόμενο της Ένωσης, χωρίς να πείσει τον λαό.[66]

Αν και τα τελευταία χρόνια η Αγγλία ζημιωνόταν από τα Επτάνησα, η Προστασία συνεχιζόταν για να αποτρέψει την κατάκτησή τους από άλλη Μεγάλη Δύναμη, που πιθανόν, εμπόδιζε τη βρετανική ναυτική ηγεμονία.[67] Σταδιακά, όμως, η αγγλική πολιτική άλλαζε κατεύθυνση.[68] Η Ένωση ειδώθηκε ως ευκαιρία τοποθέτησης στην Ελλάδα μίας δυναστείας συμβατής με τα βρετανικά συμφέροντα.[69] Έτσι τελικά, το 1863, στις 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου, η ΙΓ΄ Ιόνιος Βουλή σε μια ιστορική

Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014), [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τμ. Θ΄, Κέρκυρα (2016), σ. 96].

[63] Erric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015, σ. 157. Για την ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος, βλ. περισσότερα: Ιωάννης Δ. Δημάκης, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος (1683-1923)*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Αθηνών, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Ιστορίας.

[64] Μαριέττα Μινώτου-Παπαδημητρίου, «Ο Ριζοσπάστης Γουλιέλμος Μινώτος (1810-1855)», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 126.

[65] Βερύκιος, ό.π., σ. 344.

[66] Νίκος Γερ. Βασιλάτος, «Η σκοτεινή πλευρά της Ένωσης. Αφοπλισμός των φρουρίων και καταστροφή σημαντικών οχυρώσεων της Κέρκυρας», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 357. Για την περίοδο της Αρμοστείας του Γλάδστωνα, βλ. περισσότερα: Κοτινά (2014), σ. 343-368.

[67] Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 127.

[68] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Εστία, Αθήνα 2017, σ. 54.

[69] Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 161.

συνεδρίαση ψήφισε την ενσωμάτωση των Επτανήσων στο ελληνικό Βασίλειο.[70] (εικ.2,3) Στις 2/14 Νοεμβρίου 1863 οι Μεγάλες Δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία) συνυπέγραψαν τη Συνθήκη της συναίνεσής τους.[71] Η οριστική ρήξη στον ριζοσπαστικό χώρο μεταξύ παλαιών-νέων ριζοσπαστών, επισφραγίστηκε τότε (1862-1863) από την άρνηση Ζερβού και Μομφερράτου να ψηφίσουν την, χωρίς όρους, Ένωση.

Με την είσοδό τους στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (20 Ιουλίου 1864)[72] δημιούργησαν αυτόνομη ομάδα,[73] παραμένοντας πιστοί στη Μεγάλη Ιδέα, «*ἵνα ὑποδείξωμεν εἰς τούς δεδουλωμένους ὁμοφύλους τόν δρόμον τῆς γενικῆς σωτηρίας*».[74] Για την Ελλάδα, η Ένωση αποτελούσε την πρώτη εδαφική επέκταση του κράτους από την ίδρυσή του, μια απόδειξη μη παραίτησης από τους εθνικούς στόχους και πιθανό έναυσμα ευρωπαϊκής συνδρομής στις εθνικές επιδιώξεις.[75] (εικ.4,5)

Συνοψίζοντας, η Αγγλία αναλαμβάνει την Προστασία των Επτανήσων, όμως επιβάλλει ένα δεσποτικό καθεστώς αποικιακού τύπου, έτσι, η πολιτική ζωή του Ιονίου Κράτους χαρακτηρίζεται από την έντονη δυσαρμονία Προστασίας-Προστατευομένων. Από το 1848 αρχίζει να διαφαίνεται μια αλλαγή και παραχωρούνται δικαιώματα. Οι ριζοσπάστες με τα πολιτικο-κοινωνικά τους αιτήματα

---

[70] *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, τχ. 658, Κέρκυρα 24.9.1863, σ. 1-2.

[71] Υπουργείο Εξωτερικών, *Έγγραφα Επίσημα αφορώντα τας επί του Επτανησιακού Ζητήματος διαπραγματεύσεις*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1864, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001, σ. 7-8, κεφ.6.

[72] Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Εθνοσυνέλευσης, Συνεδρίασις ΣΟΘ΄, 20.7.1864, σ. 262-264. Για τις εξελίξεις που ακολούθησαν την είσοδο των Επτανήσιων στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, βλ. σχετικά: Στρατής Σωμερίτης, «Οι πολιτικές ιδέες στην Επτάνησο και η επίδρασή τους στην υπόλοιπη Ελλάδα ύστερα από την ένωση», *Χρονικά Ζακύνθου*, τμ. Α΄ (1964), σ. 103-106. Βλ. αναλυτικά: Δέσποινα Κατηφόρη, «Οι Επτανήσιοι βουλευτές στην πρώτη δεκαετία από την Ένωση», στο: Επιστημονικό Συμπόσιο, *Το Ιόνιο. Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός*, (Αθήνα, 15-17 Οκτωβρίου 1984), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1984, σ. 97-98, 102. Βλ. εκτενέστερα: Χρύσα Τζαγκαρουλάκη, *Ο ρόλος των Επτανήσιων βουλευτών στην ελληνική πολιτική ζωή, 1864-1881: από την πρωτοπορία στην πλήρη αφομοίωση*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

[73] Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ. 351.

[74] Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α. Βίος. Επιστολές και πολιτικά κείμενα*, Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 88, 102.

[75] Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 289-295.

εξέφρασαν τη λαϊκή και αστική βάση των νησιών. Δεν αποδέχονταν τις μεταρρυθμίσεις των Βρετανών και στη Θ΄ Βουλή απέδειξαν τον ασυμβίβαστο χαρακτήρά τους. Αντίθετα, διαπιστώνουμε πως οι μεταρρυθμιστές πορεύτηκαν με μετριοπάθεια και οι προστασιανοί με δουλικότητα.

2. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως τόποι εξορίας ριζοσπαστών

Τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα υπήρξαν τόποι που δέχθηκαν εκτοπισμένους Επτανήσιους ριζοσπάστες, από το 1849.[76] Η επιλογή τους από τις Αρχές δεν είναι πρωτοφανής, καθώς από το παρελθόν χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εξορίας,[77] αλλά ούτε και τυχαία, αφού η απομακρυσμένη γεωγραφική τους θέση εξυπηρετούσε τους στόχους της Διοίκησης για απομόνωση. Όσον αφορά στα Αντικύθηρα, πιθανόν το μικρό μέγεθος, η μορφολογία, με τα απόκρημνα βράχια και οι καιρικές συνθήκες, με τους θυελλώδεις ανέμους και την άγρια θάλασσα, να αποτέλεσαν επιπρόσθετους λόγους επιλογής τους. Η Εκτελεστική Αστυνομία Κυθήρων, όπου υπάγονται και τα Αντικύθηρα, επικοινωνεί για θέματα των «*απομεμακρυσμένων*», με τις αντίστοιχες υπηρεσίες των άλλων νησιών, απ'όπου δέχεται εντολές και στέλνει εκτενείς αναφορές.[78]

Η πολιτική εξορία των πρωτοστατών του κινήματος, αρχικά στα Κύθηρα και έπειτα στα Αντικύθηρα, διευκόλυνε την επαφή τους με τον ντόπιο πληθυσμό. Οι εξόριστοι επιχείρησαν ένα είδος προσηλυτισμού. Σταδιακά, λοιπόν, με τη συμβολή τους, απελευθερώνεται η προϋπάρχουσα δυναμική των νησιών και προοδευτικά ενισχύεται η συμμετοχή του κυθηραϊκού πληθυσμού στη Ριζοσπαστική Κίνηση. Μια

---

[76] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ. *μητρόα εκτοπισμένων, Βιβλία φυλακισμένων και εξορίστων, Λιτά Διοίκησης Αντικυθήρων*.

[77] Διονύσιος Σ. Αλβανάκης, «Κυθηραϊκά Χρονικά», *Κυθηραϊκή Επετηρίς*, έτος Α΄, Κύθηρα (1909), σ. 91. Αναφορά στον Κεφαλονίτη ιερέα Α. Πολίτη, που εξορίστηκε στα Αντικύθηρα, το 1821, λόγω της συμμετοχής του στην Επανάσταση της Αιτωλίας.

[78] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., επιστολές μεταξύ Διεύθυνσης Κυθήρων και των άλλων Διευθύνσεων των Επτανήσων για ποικίλα θέματα, (αταξινόμητο υλικό).

κορυφούμενη επαναστατική δραστηριότητα παρατηρείται στους τόπους εξορίας, όταν το ντόπιο στοιχείο έρχεται σε επαφή με τις ιδέες των εξόριστων.

Φαίνεται πως ο παράγοντας των στενών επαφών κατοίκων-εξόριστων, αρχικά, υποτιμήθηκε από τις βρετανικές αρχές, που, συν τω χρόνω, αντιλαμβάνονται την ενεργοποίηση διαύλων επικοινωνίας και ανταλλαγής ιδεών. Επομένως, οδηγούνται στην ανάληψη δράσης για την αποφυγή της ανάπτυξης του κινήματος στα Κύθηρα-Αντικύθηρα και την πάταξή του. Εκπρόσωπος της Εκτελεστικής Αστυνομίας στα Αντικύθηρα είναι ο υγειονομικός επιτηρητής, Γεώργιος Κασιμάτης, που διατάζεται, όπως και οι χωροφύλακες, να προβαίνουν, με καθημερινές επιστολές τους, σε διεξοδικές αναφορές των κινήσεων των εκτοπισμένων και ιχνηλάτηση των επαφών τους με τους ντόπιους.[79]

Σταδιακά στους πληροφοριοδότες της Αστυνομίας, με επίσημο ή ανεπίσημο τρόπο προστίθενται οι προεστοί, μέλη της διοίκησης ή άλλοι επιφανείς πολίτες.[80] Παρατηρείται πως μπροστά στα μέτρα καταστολής των φρονημάτων, η αντίδραση της κοινωνίας οξύνεται, η ένταση αυξάνεται, δε λείπουν οι διαμαρτυρίες και η αποδοκιμασία προς τις αρχές. Η βρετανική πολιτική της κατασκοπίας επεκτεινόταν εν γένει σε όσους διαφωνούσαν με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Επίσης, περιελάμβανε την επίβλεψη των κοινωνικών εκδηλώσεων, ακόμα και την παραβίαση του απόρρητου της αλληλογραφίας των εκτοπισμένων. Η βρετανική τακτική, μάλλον επέφερε τα αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα, δηλαδή, δεν προστάτεψε τον πληθυσμό από τις «*τρομοκρατικές ιδέες*», αλλά τον έστρεψε στην υιοθέτηση αυτών.

Κύθηρα

Στις 25 Αυγούστου 1849, με διαταγή του γενικού Αρμοστή της Κέρκυρας, ο «*κατ'εξοχήν αρχηγός του ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου*», Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος εκτοπίστηκε στα Κύθηρα, για έξι μήνες.[81] Σύμφωνα με αναφορές του ίδιου στη βιογραφία του, στην αρχή οι κάτοικοι ήταν διστακτικοί και δεν επεδίωκαν

[79] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., *αναφορές χωροφυλάκων*, εκπροσώπου Κασιμάτη και πολιτών, διάφορα.

[80] Ι.Α.Κ., Έγγραφα, *αναφορές προεστών* προς την Ε.Α., (αταξινόμητο υλικό).

[81] Γιώργος Γ.Αλισανδράτος, «Το χρονικό της αιχμαλωσίας του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου», *ΝέαΕστία*, τμ. 91 (1972), σ. 646-653. Ο Ζερβός πριν την εξορία του στα Κύθηρα, το 1849 είχε εκτοπιστεί στους Οθωνούς και τους Παξούς (20 Μαρτίου 1849) για πέντε μήνες, μαζί με τον Γεράσιμο Λιβαδά. Το 1851 ακολουθεί η μεγαλύτερη εξορία του στα Αντικύθηρα.

συζητήσεις για τα πολιτικά τους αισθήματα. Ωστόσο, σταδιακά κατάφερε να τους κερδίσει, μέχρι, που μύησε στο ριζοσπαστικό κίνημα τους Κυθήριους πολιτικούς Κοσμά Πανάρετο και Γεώργιο Αρώνη-Παναγιωτόπουλο, που αργότερα εκλέχθηκαν βουλευτές (1852). Μάλιστα αργότερα, αναφέρεται με έκδηλη ικανοποίησησε αυτόν τον «*γόνιμο και επωφελή*» προσυλητισμό.[82]

Στα Κύθηρα, επίσης, περιθωριοποιούνται αρκετοί ριζοσπάστες -ο αριθμός των οποίων δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια- που δηλώνουν εγγράφως ότι αποκηρύσσουν τις ιδέες τους και επιθυμούν να παραμείνουν μόνιμα στο νησί διάγοντας ήσυχο βίο. Όντως, πολλοί δεν επέστρεψαν στη γενέτειρά τους, ίσως, εξαιτίας της ντροπής που ένιωθαν για τη μεταμέλειά τους, ενώ παρέμειναν πολιτικά αδρανείς, πιθανόν λόγω των αστυνομικών μέτρων ή των ποικίλων απογοητεύσεών τους.[83] Οι βρετανικές αρχές στόχευσαν να εξαγοράσουν τη συνείδησή τους, υποσχόμενοι αξιώματα, καλές αμοιβές και επαγγελματική αποκατάσταση, ωστόσο, συχνά τους εξαπατούσαν.[84]

Αντικύθηρα («*Αιγιλία*»)

Τα Αντικύθηρα, στα έγγραφα της περιόδου, συχνότερα αναφέρονται με το όνομα *Αιγιλία*. Πρόκειται για παλαιό τοπωνύμιο του νησιού, που χρησιμοποιείται από τα ρωμαϊκά χρόνια.[85] Στις 2 Οκτωβρίου 1851, ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος εκτοπίζεται, για τέταρτη φορά, στα Αντικύθηρα. Η εξορία του υπήρξε «*πολυβάσανος, πολυχρόνιος και πολυστένακτος*», διήρκεσε πεντέμισι χρόνια, μέχρι τις 6 Φεβρουαρίου 1857.[86] Όλο αυτό το διάστημα, στο άγριο τοπίο, με τις απαράδεκτες συνθήκες, κλονίζεται το νευρικό του σύστημα, μα τον συντηρεί το εθνικο-δημοκρατικό του όραμα και η γνώση του δίκαιου αγώνα του.[87]

---

[82] Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος (1974), σ. 43-44.

[83] Λεοντσίνης (2006), σ. 98.

[84] Στο ίδιο, σ. 107.

[85] Παναγιώτης Τσιτσίλιας, *Η ιστορία των Κυθήρων*, τμ.Α΄, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1993, σ. 342.

[86] Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος, *Η επί των Αντικυθήρων αιχμαλωσία μου και η των συναιχμαλώτων μου*, (1857), Χρίστος Θεοδωράτος (επιμ.), Αθήνα 1977, σ. 3, 8.

[87] Νίκος Πετρόχειλος, «Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος: Οδύνη και όραμα στο βράχο των Αντικυθήρων», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα*

Λίγο αργότερα, στα Αντικύθηρα, απομονώνονται άλλα πέντε στελέχη του ριζοσπαστικού κόμματος. Οι Ζακυνθινοί Φραγκίσκος Δομενεγίνης, Δημήτριος Καλλίνικος και Σταματέλος Βούρτσης. Ακολουθούν οι Κεφαλονίτες Σταματέλος Πυλαρινός και Γεράσιμος Μεταξάς.[88] Αυτοί αποφυλακίστηκαν στις 30 Σεπτεμβρίου του 1853 χωρίς περιοριστικό όρο, ενώ για τον Ζερβό, ο Αρμοστής Ward έθεσε όρο να μην μπορεί να επιστρέψει στην Κεφαλονιά, αλλά να φύγει στην Ελλάδα. Η άρνηση αυτού του περιορισμού ήταν ο λόγος που συνεχίστηκε η εξορία του.[89] Άλλοτε, η Προστασία με επίμονους τρόπους προσπαθούσε να εξωθήσει τους εξόριστους στη *«μεταμέλεια»* (απόρριψη των ιδεών τους). Αυτό προκύπτει, από επιστολή που έστειλε ο Δομενεγίνης στη σύζυγό του, διαμαρτυρόμενος πως τον «*τυραννεί ο ξένος για την αμετάβλητη γνώμη του*».[90] Ο εξόριστος Γεράσιμος Λιβαδάς, κατά την απουσία του βρέθηκε σε οικτρή οικονομική κατάσταση, καθώς παραμέλησε την περιουσία του.[91] Εικάζουμε πως δεν ήταν ο μόνος, αναλογιζόμενοι, μάλιστα, το μεγάλο χρονικό διάστημα της απουσίας των εξόριστων και τη στέρηση της επαγγελματικής-βιοποριστικής δραστηριότητάς τους.[92]

Όσο δύσκολα και αν είναι τα χρόνια της εξορίας τους, το πολιτικό φρόνημα των απομακρυσμένων στα Αντικύθηρα δεν πτοείται, αντιθέτως με επαναστατική θέρμη διεκδικούν τα δικαιώματά τους, όπως, καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής. Τον Ιούνιο του 1852 ο εξόριστος Δημήτριος Καλλίνικος δηλώνει στις αρχές πως είναι ανάγκη για λόγους υγείας να αλλάξει τόπο εξορίας ή έστω κατοικία, όμως το αίτημα του απορρίπτεται λόγω ψευδών στοιχείων.[93] (εικ.6) Λίγες μέρες αργότερα

1864-2004, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ.Β΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 44-46.

[88] Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, «Ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος και οι άλλοι Ριζοσπάστες εξόριστοι στα Αντικύθηρα», στο: Γιώργος Λεοντσίνης - Ευαγγελία Κουνέλη (επιμ.), *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα,* Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, (Κύθηρα, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000), τμ.Γ΄, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2003, σ. 23-36.

[89] Ζερβός-Ιακωβάτος (1977), σ. 22-23.

[90] Τζουγανάτος, ό.π., σ. 219.

[91] Νικόλαος Μαραγκάκης, «Το αρχείο της οικογένειας του Ριζοσπάστη Γεράσιμου Λιβαδά-Πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του», στο: Η΄Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τμ. ΙΙΙ, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 287-315.

[92] Θα άξιζε σε μια μελλοντική έρευνα να αποσαφηνιστεί το τι συνέβαινε με τα οικονομικά των εξόριστων ενώ βρίσκονταν εκτοπισμένοι.

[93] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1851-1852, Φάκ.8.

η ανάγκη καλύτερης οικίας εκφράζεται μαζικά από τους έξι εξόριστους και θεωρείται επιβεβλημένη για την υγεία τους.[94] (εικ.7) Η τοπική αρχή τους προσφέρει το πιο ευρύχωρο σπίτι του νησιού, του Αλεβιζάκη, όμως διατάζονται να έχουν διαρκώς τη μία πόρτα κλειστή και να κατοικήσουν εκεί όλοι (και οι έξι), γεγονός που τους δυσαρεστεί, αφού πάλι θα αντιμετώπιζαν στενοχωρία. Δεν μετακόμισαν όλοι, υποστηρίζοντας ότι με τον «*υπερβολικό καύσωνα και τις ασθένειες, ήταν σαν να αποφάσιζε η κυβέρνηση τον θάνατό τους*».[95] (εικ.8) Η *«στενοχωρία»* και η *«δυσωδία»* της κατοικίας, περιγράφονται δραματικά από τον Ζερβό και στην αυτοβιογραφία του.[96] Η αντιπαράθεση εξουσίας και εξουσιαζόμενων, όπως μεταφέρεται από την αναφορά του αστυνόμου, αποτυπώνει γλαφυρά το πείσμα και των δύο πλευρών και την εμμονή τους στις πάγιες θέσεις τους.

Σε κάθε περίπτωση για τους εξουσιαζόμενους, βασικός υπαίτιος των δεινών τους είναι, συχνά, ο εξουσιαστής, η Ανώτερη Αρχή, πόσο μάλλον, για έναν ριζοσπάστη, που απεχθάνεται τη ξένη κατοχή. Σε αυτό το μήκος κύματος εντάσσω την παθιασμένη αντίδραση του Γεράσιμου Μεταξά, όταν πληροφορήθηκε, ότι τα υποδήματά του δεν έφτασαν με το πλοίο, που ήταν ήδη στο λιμάνι και ξεφόρτωνε διάφορα αντικείμενα. Τότε, «ξέσπασε» στον Αρμοστή Ward: «*ήρχισε διαμιάς να φωνάζει έν την παρουσίαν πολλών ανθρώπων και να τρίζει τους οδόντας του, λέγοντας ότι <u>ο Εουάρδος τα κάνει</u> [...]*».[97] (εικ.9)

Οι εξόριστοι συχνά δημιουργούν εντάσεις για να εκθέτουν την Προστασία και τις μεθόδους της στα μάτια του λαού. Τον Ιανουάριο του 1852 κατά τη διάρκεια περίπατου στην ευρύτερη περιοχή του λιμανιού, «*οι εξόριστοι ξεκίνησαν νέα συστήματα*». Ο στόχος των εξόριστων ήταν να γελοιοποιήσουν τα όργανα της τάξης, να θίξουν τις αυστηρές τους τακτικές.[98] Στον περίπατο χωρίζονταν και χάνονταν στα λαγκάδια, προκαλούσαν τους επιτηρητές χωροφύλακες να φτάσουν να τους πιάσουν, τους αποκαλούσαν με υβριστικά λόγια και ερέθιζαν την υπομονή τους, αναμένοντας τις αντιδράσεις τους. Την επομένη, κλήθηκαν να απολογηθούν στον Γεώργιο

---

[94] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1851-1852, Φάκ.8.

[95] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1851-1852, Φάκ.351.

[96] Ζερβός-Ιακωβάτος (1977), σ. 28

[97] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1853, Φάκ.355.

[98] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.42.

Κασιμάτη, χωρίς ωστόσο να υποχωρούν.[99] Διαπιστώνεται, από τα συμφραζόμενα, πως προσπαθούσαν να διεγείρουν και να αποκαλύψουν το σκληρό πρόσωπο των αρχών, να δώσουν στους κατοίκους μία απτή πληροφορία για το ποιόν της εξουσίας. (εικ.10)

Από την αρχειακή έρευνα προκύπτει ότι οι επιστολές που δέχονταν ή έστελναν οι εξόριστοι, ελέγχονταν προηγουμένως, από την Αστυνομία, που στόχο είχε να μαθαίνει πληροφορίες για το κίνημα, τις επαφές, αλλά και να προλαβαίνει ευτράπελα ή επικίνδυνα γεγονότα που θα τάραζαν την τάξη και θα έθεταν σε κίνδυνο τη βρετανική αρχή.[100] (εικ.11) Η τακτική αυτή ήταν γνωστή στους απομακρυσμένους ριζοσπάστες. Ο έλεγχος των επιστολών ήταν μια μορφή ψυχικής καταπίεσης, όχι μόνο προς τους ίδιους, αλλά και τους οικείους τους.[101] Σε επιστολή προς τη σύζυγό του, ο Ζερβός διερωτάται ποιος νόμος επιτρέπει την *«επιστολοκρισίαν»* στις οικογενειακές υποθέσεις και της ζητά να μην του γράφει, αφού η αλληλογραφία τους παραβιάζεται.[102] Ωστόσο, προσπαθούσαν να στέλνουν τις επιστολές τους κρυφά από τις αρχές.

Το 1852, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ντόπιου πλοιάρχου, Γεωργίου Γαλιάτζη, ο οποίος εκτελούσε το καθιερωμένο τακτικό δρομολόγιο Κύθηρα-Αντικύθηρα. Ο πλοίαρχος δέχτηκε να μεταφέρει λαθραία, εν αγνοία της αστυνομίας, ένα γράμμα του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου, το οποίο προκειμένου να περάσει απαρατήρητο έραψε στη σόλα του υποδήματός του. Την ώρα του τυπικού ελέγχου δυσανασχέτησε και προσπάθησε με φωνές και αδικαιολόγητη ένταση να αποφύγει τη διαδικασία. Μάλιστα απέπλευσε με το πλοίο του πριν την λήξη της έρευνας και χωρίς την απαραίτητη άδεια. Η συμπεριφορά του κίνησε υποψίες, αναγκάστηκε να επιστρέψει στο λιμάνι των Αντικυθήρων και οι χωροφύλακες δεν άργησαν να ανακαλύψουν τη σκευωρία. Η όλη υπόθεση προωθήθηκε στις δικαστικές και ανακριτικές αρχές που στόχευσαν στην παραδειγματική τιμωρία του παραβάτη

---

[99] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.42.

[100] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1851, Φάκ.41.

[101] Ζερβός-Ιακωβάτος, ό.π., σ. 72.

[102] Αγγελική Γιαννάτου, «Βουβές μορφές του Επτανησιακού ριζοσπαστισμού: Η Χρυσάνθη Σολομού», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004,* (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 58, 60.

πλοιάρχου και το σωφρονισμό του.[103] Τελικά δεν αποπέμφθηκε, αλλά πλήρωσε χρηματικό πρόστιμο και έκτοτε παρακολουθούνταν αυστηρά. (εικ.12)

Ακόμα μια περίπτωση μυστικής διακίνησης επιστολών συνέβει με τη συμβολή του Κυθήριου χωροφύλακα Χαράλαμπου Ανδρόνικου, που δέχτηκε να μεταφέρει κρυφά, γράμμα του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου, πράξη που επιχείρησε, ως φαίνεται και δεύτερη φορά.[104] (εικ.13) Γίνονται αρκετές αναφορές για αυτόν και προβληματίζει τις αρχές, τον παρακολουθούν και του απαγορεύουν ομιλίες με τους εξόριστους.[105] Η επαναστατική του διαγωγή και η ατίμωση του καθήκοντός του δεν συγχωρέθηκαν από την Αστυνομία, που ζήτησε ποινή τριήμερης φυλάκισης και τον κάλεσε σε ανάκριση. Έπειτα, φαίνεται πως επηρέαζε και άλλους χωροφύλακες, που γνώριζαν τις πράξεις του και λειτουργούσαν σαν ομάδα, «*κόμμα, φατρία*». (εικ.14) Άλλοτε πάλι, υπάρχουν φόβοι και βάσιμες υποψίες της Αστυνομίας για παράδοση της μυστικής αλληλογραφίας των εξόριστων στους ναύτες, που «*μπαινόβγαιναν ελεύθερα*» στο πλοίο για να φορτώνουν κριθάρι.[106]

Ένα ιστορικό στοιχείο με αρκετό ενδιαφέρον, που αντλούμε από το αρχείο, είναι η απόπειρα δραπέτευσης με πλοίο, του Ζακυνθινού ριζοσπάστη, Φραγκίσκου Δομενεγίνη, τον Ιούνιο του 1852. Ο ίδιος είχε εκφραστεί αρνητικά για τον τρόπο μεταχείρισής του από την κυβέρνηση των Κυθήρων σε επιστολή προς τη σύζυγό του, η οποία όμως, αφού διαβάστηκε από τις αρχές, του επεστράφει, με εντολή του Τοποτηρητή.[107] Δήλωνε πως καταδιώκεται από την κυβέρνηση και ασφυκτιά. (εικ.15) Η πληροφορία της πιθανής δραπέτευσης αναστάτωσε αφάνταστα τις αρχές, εντείνοντας τις μεθόδους ελέγχου και εποπτείας τους. Ο Τοποτηρητής και οι ανώτερες αρχές έστειλαν τότε αστυνομικές ενισχύσεις, δηλώνοντας πως «*ένας χωροφύλακας θα υπάρχει έξωθεν των οικιών των απομεμακρυσμένων μέρα νύκτα* και *η επαγρύπνηση της υπηρεσίας πρέπει να είναι αδιάκοπως μέρα και νύκτα για την αποφυγή οποιουδήποτε ατόπου*».[108] (εικ.16,17)

---

[103] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.42.

[104] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.42.

[105] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., 1852, Φάκ.355.

[106] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., 1852, Φάκ.355.

[107] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., 1851-1852, Φάκ.8.

[108] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., 1852-1853, Φάκ.351.

Η επίβλεψη των ριζοσπαστών και η συνεχής επαγρύπνηση των αστυνομικών αρχών ήταν επιβεβλημένη μέσα σε αυτό το κλίμα και συνάμα δηλωτική της έντονης ανησυχίας τους. Για την Αστυνομία, που τηρούσε την τάξη και προστάτευε το καθεστώς, έπρεπε να αποτραπεί κάθε ενδεχόμενο ανταρσίας και προς αυτή την κατεύθυνση συντονίζονταν οι ενέργειές τους. Αναλυτικές οδηγίες έφταναν στον απεσταλμένο της Εκτελεστικής Αστυνομίας στα Αντικύθηρα τόσο από τον Διευθυντή της Αστυνομίας Κυθήρων, Ανδρέα Ρωμανό, όσο και από τον Τοποτηρητή Harvest, οι οποίοι ήταν πάντοτε ενήμεροι και για τα πιο απλά και συνηθισμένα ζητήματα που αφορούσαν τους εκτοπισμένους ριζοσπάστες. Ενδεικτικό της συντονισμένης προσπάθειας των αρχών και της διάθεσής τους να επιβάλλουν ακριβείς κανόνες στους εξόριστους επί παντός επιστητού, είναι ένα έγγραφο οδηγιών, όπου, προσεκτικά και λεπτομερώς, ο Διευθυντής Ρωμανός, σε συνεννόηση με τον Τοποτηρητή, παραθέτει εννέα σημεία-κανονισμούς προς τους εξόριστους, απαντώντας και σε αιτήματά τους.[109] Ενδεικτικά, αναφέρεται: «*Επί τη βάση τῶν εἰς τά αὐτόθι τριῶν ἀπομεμακρυσμένων αἰτήσεων Κυρίων Καλίνικου, Δομενεγίνη κ Δρ.Πιλαρινού, ἀφού ὡς αὐτοί ἐπεθυμούσαν τάς καθυπέβαλε ὑπό τήν σκέψην και ἀπόφασην του ἐντιμοτάτου Κυρίου Τοποτηρητού, μοί επιφόρτησεν νά σας γνωστοποιήσω[.....] 4ον Ὅτι ἀναφορικῶς τῶν παραπόνων διά τού μόνου χερετισμού ‘’καλή ημέρα’’ πρός τούς απομεμακρυσμένους εφυλάκησεν(;)διάφορα ὑποκείμενα, ὁ ἐντιμότατος Κύριος εἶναι βέβαιος ὅτι δέν ημπορείται και εἶναι βέβαιος ὅτι δεν πράτετται κατά τόν τρόπον ὁπού αὐταί λέγουσι κ’ὅτι τα ὑπο τήν έπαγρίπνησην τής ἀστυνομίας ὑποκείμενα δεν ημπορούν να έχουν συγκοινωνίαν μετά τῶν ἀπομεμακρυσμένων. 7ον Ὅτι το διάταγμα τού να εὑρίσκονται οἱ ἀπομεμακρυσμένοι ἐίς τάς οἰκίας τῶν πρίν τής δύσεως τού ἡλίου κ να ἐξέρχονται ἀπό αὐταίς μετά τήν ἀνατολήν του ἰδίου πρέπει να έχει την υσχήν του ἀκόμα[...]*». (εικ.18)

Οι εξόριστοι συναναστρέφονται με τους κατοίκους και σταθερά προσπαθούν να τους καταστήσουν κοινωνούς του αγώνα και των οραμάτων τους. Όσο επεκτείνονται τα περιοριστικά μέτρα και θεριεύει το αστυνομικό κράτος, οι κάτοικοι των Αντικυθήρων αναπτύσσουν στενότερες επαφές με τους ριζοσπάστες. Είναι ενδεικτικό ένα περιστατικό απειθαρχίας κατοίκων-εξόριστων απέναντι στον Γεώργιο Κασιμάτη, τον εκπρόσωπο της Αστυνομίας στο νησί.[110] Οι εξόριστοι παρακινούν

[109] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1851-1852, Φάκ.8.

[110] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.43.

τους κατοίκους να φωνάξουν υβριστικά σχόλια εναντίον του και «*ραδιουργούν*» για να κατηγορηθεί, ώστε να δημιουργηθεί θερμό επεισόδιο στο λιμάνι κατά την άφιξη του Τοποτηρητή και του Διευθυντή της Αστυνομίας. (εικ.19) Έπειτα από τέτοια επεισόδια και δεκάδες αναφορές παραπόνων του Κασιμάτη προς τη Διεύθυνση Κυθήρων για τις επαφές κατοίκων-ριζοσπαστών, ο Ρωμανός διατάζει την απαγόρευση των μεταξύ τους σχέσεων.[111] (εικ.20)

Εκείνοι οι κάτοικοι που σταδιακά μυούνται στις επαναστατικές ιδέες, επιχειρούν με τη σειρά τους να τις μεταδώσουν στους υπόλοιπους συμπολίτες τους. Αυτοί οι νέοι εκκολαπτόμενοι ριζοσπάστες αποτελούν πονοκέφαλο για τις αρχές, αφού κάθε τους δράση πρέπει να παταχθεί. Σε αναφορά ενός αστυνόμου, διαβάζουμε τα ονόματα Γεώργιος Γαλιάτζης και Πέτρος Γαλανάκης. Στιγματίζονται ως «*ταραχοποιοί*»και «*ραδιούργοι*», θεωρούνται άτομα που διαβάλλουν την ησυχία της κοινωνίας, εχθροί του πολιτεύματος και των νόμων του.[112] Ο Γεώργιος Γαλιάτζης είναι ο πλοίαρχος που έκανε τη μυστική μεταφορά της επιστολής του Ζερβού. Η διαγωγή του κρίνεται «*επαναστατική* και *άτακτος*» που πρέπει άμεσα να διορθωθεί για «*την ασφάλεια της φιλήσυχης κοινωνίας*». (εικ.21,22) Ενώ, ο νεαρός Πέτρος Γαλανάκης απασχολεί συχνά τις αρχές, αφού «*σπέρνει λόγους σκανδαλοποιούς*», δεν παύει καθημερινά να «*ταράττει την ησυχία όσων επιθυμούν να ζήσουν ειρηνικά*» και διαβάλλει την κοινωνία και τις οικογένειες, εκδικούμενος τις αρνητικές πληροφορίες που έδωσαν για λογαριασμό του στις αρχές.[113]

Ακόμα ένας κάτοικος της *Αιγιλίας* που έχει συναναστροφές με τους ανατροπείς είναι ο Νικόλαος Χάρχαλης, ο οποίος μάλιστα είναι ύποπτος και για μεταφορά λαθραίου γράμματος. Ο νέος αυτός εξαγριώνει τον Κασιμάτη καθώς «*τόλμησε να παραβεί και να ανυπακούσει τις διαταγές της Τοπικής Διεύθυνσης*». Ενώ λοιπόν ρητά του είχε απαγορευθεί «*να πλησιάζει τις οικίες*» των εξόριστων και «*να έχει ομιλίες*» μαζί τους, «*χωρίς άδεια*», αυτός επισκέπτεται τον Γεράσιμο Μεταξά και «*οφθαλμοφανώς*» σύμφωνα με τον Κασιμάτη, εισέρχεται στην οικία του. Αυτές οι επισκέψεις επαναλαμβάνονταν. Παρόλο που είχε διαταχθεί να μην αγνοεί τις εντολές

[111] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852-1853, Φάκ.351.

[112] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1851, Φάκ.41.

[113] Ι.Α.Κ., ΈγγραφαΕ.Α., Αντικύθηρα 1851, Φάκ.41.

της Αστυνομίας, «*αυτός συνέχισε το έργον του και την αφοσίωσή του στους απομεμακρυσμένους*».[114]

Εκτός όμως από την έλλειψη πειθαρχίας των ριζοσπαστών και των κατοίκων-οπαδών τους, παρατηρούνται και περιπτώσεις ασέβειας ή ανταρσίας εκ μέρους των ανδρών της υπηρεσίας. Έτσι συμβαίνει με τον υπολοχία Βλαχόπουλο που φωνάζει, βρίζει και αδιαφορεί για τα καθήκοντά του. Σύμφωνα με την αναφορά του Κασιμάτη, φαίνεται πως στοχευμένα συμπεριφέρεται τόσο επιδεικτικά και άνετα ενώπιον των ριζοσπαστών.[115] (εικ.23) Έπειτα, είναι χαρακτηριστική και η περίπτωση του χωροφύλακα Χαράλαμπου Ανδρόνικου, ο οποίος, μετά τη λαθραία μεταφορά της επιστολής του Ζερβού, δεν παύει να απασχολεί τις αρχές. Δεν σωφρονίζεται, αλλά μηχανεύεται πλάγιους τρόπους για να εξακολουθεί να συναντά τους εξόριστους, περνάει από την οικία τους και «*έδωσεν ομιλίαν του κυρίου Φραγκίσκου Δομενεγίνη και τούτο έκαμεν εξεπίτηδες, εν ω είχε άλλον δρόμον δημόσιον να απεράση και δεν απέρασεν, αλλά επήγεν από εκεί δια να εκτελέσει κάποιον σκοπό, ως και άλλοτε έπραξεν το όμοιο*».[116] Ενώ η υπόθεσή του δεν έχει κλείσει, ο ίδιος ζητά άδεια να μεταβεί στα Κύθηρα, που, σύμφωνα με τον εκπρόσωπο της Αστυνομίας, είναι «*οδηγημένος από τους εξόριστους δια να προσπαθήσει να λάβει γράμμα λαθραίως*». Ο Κασιμάτης τελικά συμπεραίνει για τον Ανδρόνικο πως «*δεν είναι άλλο από πιστός υπηρέτης και προσκολλημένος με την ψυχή προς τον Ζερβό*».[117] Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να καταλάβει πως στοιχεία που επαληθεύουν τη συμπάθεια των ντόπιων προς τους εξόριστους και τις ιδέες τους, αποτελλούν τόσο οι συναναστροφές και η μυστική αρωγή, όσο και η ανυπακοή στις αστυνομικές διαταγές και η αναστάτωση της τοπικής ησυχίας.

Αντιλαμβανόμαστε, έτσι, το δύσκολο έργο της Αστυνομίας, καθώς η ταχεία ανάπτυξη της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, δημιούργησε πράξεις ανταρσίας και επαναστατικής συμπεριφοράς. Το ομολογεί σε επιστολή του, ο Κασιμάτης, αναφέροντας τα δεινά που υπομένει, κυρίως εξαιτίας των ριζοσπαστών.[118] (εικ.24)

---

[114] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.355.

[115] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.352.

[116] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.355.

[117] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.355. Θα είχε ενδιαφέρον να ερευνηθούν περισσότερα πιθανά στοιχεία που να τεκμαίρουν τη σχέση των δυο αντρών.

[118] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.352.

Γενικώς, πάντως, παρατηρούμε πως ο επικεφαλής της Αστυνομίας Αντικυθήρων δείχνει πολέμιος της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, φύσει και θέσει. Πέρα από την τυπική τήρηση των εντολών, την έντιμη και ευσυνείδητη επαγγελματική του στάση, πιθανόν διαφαίνεται και ένα προσωπικό μένος ή κάποια εμπάθεια απέναντι στις νέες ιδέες των «*ανατροπέων ριζοσπαστών*». Αυτή εκδηλώνεται στο φορτισμένο λεξιλόγιο των επιστολών του και κυρίως στους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιεί για τους εξόριστους. Φαίνεται πως, συλλήβδην, ως προσωπικότητα, αποκήρυσσε τις επαναστατικές ιδέες. Προς τεκμηρίωση αυτής της εικασίας, παραθέτω αυτολεξεί ένα χωρίο από αναφορά του, σχετικά με την κατάληψη του γραφείου του από τον εξόριστο Διονύσιο Μαλαπ(τ)έτζα: «*[....]και οὐτω ἀνεχώρισεν με ὁλην τήν ἀψιφισείαν, και ἀνυποταξίαν, οὐχί ὡς ἐξόριστος εἰς το ἐπτανησιακόν κράτος και ὑποκείμενος εἰς τάς διαταγάς τῆς Ε.ἀστυνομίας, ἀλλ΄ὡς ἄλλος ἀντάρτης εἰς τήν ρούμελην.[...]*».[119] (εικ.25)

Τέλος, σχετικά με τους εξόριστους ριζοσπάστες, παρατήρησα στα ιδιόχειρά τους, πως δίπλα στην ημερομηνία αναγράφουν τη σημείωση «*ελληνικόν έτος*» ή απλά «*Ελλ.ε.*». Σαφέστατη ένδειξη της ιδεολογίας τους. Δεν πρόκειται για ιδιωτική αλληλογραφία, αλλά αποδείξεις παραλαβής προϊόντων, επομένως, ίσως η σημείωσή τους γινόταν επί σκοπού για να ειδωθεί σε κοινή θέα.[120] (εικ.26)

Συμπερασματικά, το σχετικό με την εξορία, αρχειακό υλικό, κυρίως των Αντικυθήρων, είναι πραγματικά πλούσιο και διαφωτιστικό. Παρέχει ευρεία πληροφόρηση γύρω από τον ριζοσπαστισμό, τους εκφραστές του και τη δυνατότητα διάδοσής του σε μια κλειστή και αποκεντρωμένη κοινωνία. Τα Κύθηρα και Αντικύθηρα χρησιμοποιήθηκαν ως γέφυρα επικοινωνίας των εξόριστων με όλη την Επτάνησο, λειτούργησαν ως αναμεταδότης των ιδεών, όσο και των επίκαιρων βιωμάτων τους. Οι εκτοπισμένοι, παραμένοντας ανυποχώρητοι στα οράματά τους, προχώρησαν σε προσηλυτισμό νέων μελών. Διεκδίκησαν τη βελτίωση των συνθηκών κράτησής τους. Ενώ, συχνά οδηγήθηκαν σε ακραίες συμπεριφορές, εσκεμμένες ενέργειες και προκλητικούς λόγους για να εξάψουν τα λαϊκά αισθήματα κατά των αρχών. Η συμπάθεια των ντόπιων προς τη ριζοσπαστική ιδεολογία προκύπτει από την παροχή βοήθειας και υποστήριξης στους εξόριστους (μεταφορά λαθραίων επιστολών,

[119] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.351.

[120] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αντικύθηρα 1852, Φάκ.351.

δηλώσεις Γ.Κασιμάτη για «*αφοσίωση*», «*πιστός υπηρέτης με την ψυχή*»). Πρόσθετα αποδεικτικά στοιχεία αποτελεί η ανυπακοή στις διαταγές των αρχών, η διασάλευση της ησυχίας, οι επισκέψεις στις οικίες των εξόριστων, τα θερμά επεισόδια και οι λογομαχίες με την Αστυνομία. Η συντονισμένη προσπάθεια των οργάνων της Αστυνομίας αποσκοπούσε στην εξουδετέρωση των ριζοσπαστικών ιδεών. Η επιστολοκρισία, η παρακολούθηση των κινήσεων, η επιβολή ποινών στους απείθαρχους ήταν κάποια από τα όπλα της. Η ανησυχία των Αρχών και άλλοτε η αποστροφή τους προς τον ριζοσπαστισμό ή και οτιδήποτε θεωρείται επαναστατικό («*ἀντάρτης εἰς τήν ῥούμελην*») είναι έκδηλη στην φρασεολογία των επιστολών.

ΜΕΡΟΣ Β΄

1. Η Βρετανική Προστασία στα Κύθηρα (1809-1864)

Α. «Η Διοίκηση»

Τα Κύθηρα συμμετείχαν στη Γερουσία με εκλογή ενός μέλους από κοινού με την Ιθάκη και στη Βουλή, αρχικά με έναν βουλευτή. Θεσπίστηκαν εκλογικά σώματα, ονομαζόμενα σύγκλητοι, των οποίων τα μέλη έφεραν τον τιμητικό τίτλο του Ευγενούς και εκεί εγγράφονταν οι Ιόνιοι πολίτες απόγονοι νόμιμου γάμου και έχοντες συγκεκριμένα προσόντα καταγωγής και περιουσίας, για τους Κυθήριους προβλεπόταν το εισόδημα των 225 δουκάτων, το χαμηλότερο της Επτανήσου.[121] Τη δικαστική εξουσία ασκούσαν τρία δικαστήρια (αστικό, ποινικό, εμπορικό) καθώς και το ειρηνοδικείο. Υπήρχε Άγγλος ταμίας, που υπαγόταν στον Γενικό ταμία της κεντρικής διοίκησης. Υπό τις διαταγές του Έπαρχου Κυθήρων εργάζονταν ένας γραμματέας, ένας εισαγγελέας και ένας αρχειοφύλακας. Στα χωριά διορίζονταν Προεστοί, αντιπρόσωποι της διοίκησης με αυξημένες υποχρεώσεις. Υπήρχε έδρα Αρχιεπίσκοπου και η πρωτεύουσα των Κυθήρων (Χώρα), στα πρώτα χρόνια της αγγλικής κατοχής, αριθμούσε 8.620 κατοίκους «*ευγενείς και φιλομούσους, πτωχούς μεν, πλήν καλούς καί φιλόξενους*».[122] Η «*Εγχώριος Περιουσία*» θεσπίστηκε επί Βρετανικής Προστασίας, αποτελεί έναν ιδιαίτερο θεσμό που υφίσταται ακόμα και ρυθμίζει το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης.[123]

Όπως και στα υπόλοιπα Ιόνια εγκαταστάθηκαν αγγλικές στρατιωτικές δυνάμεις, δυνάμεις της Πολιτοφυλακής και της λεγόμενης Υψηλής Αστυνομίας. Πρώτο μέλημα των Βρετανών στα Κύθηρα ήταν η ασφάλεια του τόπου, άρα και της εξουσίας τους. Την ασφάλεια του νότιου τμήματος της νήσου επόπτευε από τα παρατηρητήρια (βίγλες) ένα σώμα πολιτοφυλακής ντόπιων ανδρών. Για να

---

[121] Κοτινά (2014), σ. 69, υποσημείωση 119.

[122] Σπύρος Λουκάτος, «Τα Κύθηρα και Κυθήριοι αγωνιστές στον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ*, τμ. 14, Αθήνα 1998-2000, σ. 276-278.

[123] Γιώργος Κασιμάτης, «Ο Θεσμός της Εγχώριας Περιουσίας», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων-Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 247.

προστατευθεί η δημόσια τάξη, οι κάτοικοι αφοπλίστηκαν. Κυνηγετικά όπλα επιτρέπονταν κατόπιν άδειας από την Αστυνομία. Αυστηρή ήταν η επιτήρηση της εφαρμογής των νόμων και η απονομή της δικαιοσύνης με παραδειγματικές τιμωρίες και χωρίς εξαιρέσεις.[124] Οι κλέφτες παρακολουθούνται συστηματικά διάφορες μέρες και ώρες από την Αστυνομία.

Οι Άγγλοι επιδόθηκαν στην κατασκευή πληθώρας δημοσίων έργων με την άριστη τεχνογνωσία που διέθεταν. Το 1817 κτίστηκε *«Λαζαρέτο»*, δηλαδή, λοιμοκαθαρτήριο, καθώς η αγγλική πολιτική στο θέμα της υγείας ήταν προηγμένη.[125] Ο Τοποτηρητής Κυθήρων John Makfeil (1820-1827), όντας καταρτισμένος μηχανικός, δίδαξε στους ντόπιους τη χρήση νέων εργαλείων και μεθόδων. Αυτός επέβαλε την προσωπική εργασία των κατοίκων, την αποκαλούμενη *«Αγγαρεία»*, την επίταξη, δηλαδή, της εργασίας και των μεταφορικών τους μέσων, που καταργήθηκε το 1827, ύστερα από διαμαρτυρίες και υπομνήματα στον Αρμοστή. Επί ημερών του κατασκευάστηκαν αμαξωτοί δρόμοι, γέφυρες, αναπαυτήριο των οδοιπόρων (Ξενοδοχείο), αποχετευτικό δίκτυο, ποικίλα εξωραϊστικά έργα, υδροδεξαμενή και ένα μνημειώδες γεφύρι στο Κατούνι, που αποτέλεσε το σημαντικότερο έργο του. Αργότερα, χτίστηκε η Αγορά στη Χώρα (μαρκάντο) και ο φάρος στο Μουδάρι με δυνατότητα φωτισμού 50 μιλίων.[126]

Σημαντική ήταν η βρετανική επιρροή στο χώρο της Παιδείας. Κατασκευάστηκαν σχολεία, που λειτούργησαν με τη *«Λαγγαστριανή μέθοδο»*, δηλαδή την αλληλοδιδακτική. Οι Άγγλοι επέβαλλαν τη φοίτηση με πρόστιμο στους ανυπάκοους την πρόσθετη *«Αγγαρεία»*. Επίσης, έταζαν την ανταλλαγή των επιταγμένων γαϊδάρων, με την αποστολή των παιδιών στο σχολείο. Αυτό το μέτρο σηματοδότησε την ταχύτατη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου.[127]

---

[124] Δέσποινα Δαμιανού, «Η διακωμώδηση της πολιτικής εξουσίας στα αγγλοκρατούμενα Κύθηρα», στο: Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κύθηρα, 21-25Μαΐου 2006), τμ. IVα: *Επτανησιακός Πολιτισμός* (Μέρος Α΄), Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 217-218.

[125] Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας(1815-1864)*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1984, σ. 119.

[126] Ιωάννης Π. Κασιμάτης, *Ιστορικά από την παλαιά και σύγχρονη Κυθηραϊκή ζωή. Θρύλοι, παραδόσεις και χρονικά του Κυθηραϊκού λαού*, Στ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1994, σ. 115-119.

[127] Εμμανουήλ Καλλίγερος, *Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη. Συνοπτική Ιστορία των Κυθήρων*, Κυθηραϊκά, Αθήνα 2001, σ. 157-158.

Β. «Η Κοινωνία»

Το τέλος του 18ου και οι αρχές του 19ου αιώνα στα Κύθηρα (1780-1817) στιγματίζονται από την τελευταία παρηκμασμένη περίοδο εξουσίας της Βενετίας, με τις αστικοαγροτικές εξεγέρσεις[128] και έπειτα την έλευση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης(1797).[129] Με αφορμή την παρουσία των Γάλλων Δημοκρατικών, η επαναστατική δυναμική του τόπου υποστηρίζεται αποφασιστικά, παραμένοντας, όμως, αυτόνομη, απόρροια των ιστορικών βιωμάτων του λαού.[130] Επί Γάλλων, το *«φτωχό πόπολο»* ζητά τον κοινωνικό μετασχηματισμό του παλαιού ολιγαρχικού *«αριστοκρατικοβενετικού»* καθεστώτος.[131] Οι ζυμώσεις αυτής της περιόδου, πλαισιώθηκαν από τις ιδέες του Διαφωτισμού, του φιλελευθερισμού και εθνικισμού.[132] Ακόμη, την επαναστατικότητα του νησιού, υποβοηθούσε η γεωγραφική του θέση, που επέτρεπε την απρόσκοπτη επικοινωνία με την Πελοπόννησο, την Κρήτη και τις εκεί εξεγέρσεις.

---

[128] Λεοντσίνης (1991), σ. 401-414.

[129] Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, «Πρόσληψη των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και πρακτικές της "Αυτόνομης Πολιτικής Διοίκησης των αστών και των χωρικών των Κυθήρων" με βάση δύο ανέκδοτους κώδικες (1799-1801) και άλλες αρχειακές πηγές», στο: Γιώργος Ν. Μοσχόπουλος - Γ. Σ. Μπάλλας (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). 200 χρόνια από την ίδρυσή της (1800-2000)*, (Αργοστόλι, 28-31 Οκτωβρίου 2000), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2003, σ. 397-419.

[130] Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): Διοικητική αναδιοργάνωση και συνταγματική κατοχύρωση του πολιτεύματος», *Ιστορικά*, τχ.33, Αθήνα (2000), σ. 24-31.

[131] Η ακρότητα των αντιδράσεων των φτωχών Κυθηρίων μιμείται τη γαλλική επαναστατική πρακτική, με πράξεις όπως: πυρπόληση τίτλων ευγενείας, καταστροφές γενεαλογικών συμβόλων, καταλήψεις δημόσιων χώρων, λαϊκά δικαστήρια και συλλήψεις ευγενών. Γαλλικής προέλευσης επίσης η ορολογία: *«δυνάστες»* με *«αδηφάγα και αιμοβόρα στόματα»*, *«εχθροί της πατρίδας και της ανθρωπότητας»* από τη μία πλευρά, και: *«αδίστακτοι τζιακομπίνοι»*, *«χωρικοί που παρασύρονται από το γαλλικό μίασμα»*, *«χαμαίζηλος και βάναυσος λαός»* από την άλλη. Βλ.αναλυτικά: Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, «Ιόνια νησία στη στροφή του 18ου προς τον 19ο αιώνα: Από το "σκότος της δουλείας και της αμάθειας" στο "έαρ της ελευθερίας" και στο "φώς του κόσμου"», στο: Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και Εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα*, τμ. Β΄, Πανεπιστήμιο Αθηνών - Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2016, σ. 236-239, 242-244, 248.

[132] George N. Leontsinis, *The island of Kythera: A social History (1700-1863)*, (διδακτορική διατριβή), University of East Anglia 1981, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987, σ. 19-30, 355.

Από τα προεπαναστατικά χρόνια, τα Κύθηρα και Αντικύθηρα, αποτέλεσαν ορμητήριο για την τουρκοκρατούμενη νησιωτική και ηπειρωτική Ελλάδα.[133] Το 1821, όταν ξεσπά η Ελληνική Επανάσταση, οι Κυθήριοι συμβάλλουν στον Αγώνα, αποστέλλουν τρόφιμα ή πολεμοφόδια και συμμετέχουν προσωπικά σε επαναστατικές οργανώσεις, μέσα και έξω από το νησί.[134] Άτακτα αντάρτικα σώματα (*«Κεφαλληνο-Ζακύνθιο», «Επτανήσιον Σώμα»*) φιλοξενούν Κυθήριους.[135] Ανάμεσα τους ο Κυριάκος Καλούτσης, ο φιλικός Σαράντος Κασιμάτης,[136] ο Ιωάννης Κλάδος, κ.ά.[137] Έπειτα, αγωνιστές της Επανάστασης, ή άλλων μικρότερων κινημάτων βρίσκουν καταφύγιο στο νησί.[138]

Τους Τούρκους πρόσφυγες των Κυθήρων διευκόλυνε η φιλοτουρκική βρετανική διοίκηση προσφέροντας μέτρα προστασίας.[139] Αντίθετα, οι Έλληνες πρόσφυγες, που συχνά οι ντόπιοι προστάτευαν, δέχονταν περιοριστικά μέτρα εισόδου και παρακολουθούνταν αυστηρά για τυχόν ύποπτες επαναστατικές ενέργειες. Αυτές οι τακτικές εξαγρίωναν τους πολίτες και πυροδοτούσαν εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και γενική δυσαρέσκεια προς τις Βρετανικές Αρχές. Ωστόσο, οι Κυθήριοι συχνά φοβούνταν την ένοπλη δύναμη των κατακτητών.[140] Η προσπάθεια της Αγγλίας να τηρήσει «*μονόπλευρη ουδετερότητα*» υπήρξε αιτία αιματηρών γεγονότων σε όλα τα νησιά.[141] Στις 6 Οκτωβρίου 1821, οι κάτοικοι του Καραβά Κυθήρων εξολόθρευσαν

---

[133] Γιώργος Ν. Λεοντσίνης, «Εποικιστικές επιδράσεις στα Κύθηρα μετά την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους και ιδεολογία του προσφυγικού πληθυσμού», στο: ΣΤ΄Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, (Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986), τμ. 3, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1990, σ. 145-154.

[134] Λουκάτος, ό.π., σ. 291-294.

[135] Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Επτανησιακά σώματα και η δράσις των κατά τον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ*, τμ. 4, Αθήνα 1973, σ. 61-85.

[136] Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τμ. 1, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, [= Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2003], σ. 396. Ο Σαράντος Κασιμάτης καταγράφεται με αριθμό 220.

[137] Βαλέριος Γ. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 74-75.

[138] Κωνσταντίνος Σ. Μέντης, *Ελαφονήσι. Το σμιγοπέλαγο νησί,* Λαφονησιώτικη Βιβλιοθήκη, Πειραιάς 1993, σ. 68-71.

[139] Κουρκουμέλης, ό.π., σ. 172.

[140] Κασιμάτης, ό.π., σ. 119.

[141] Μοσχονάς (2007), σ. 559.

Τούρκους μετανάστες που αποβιβάστηκαν στο χωριό. Η τιμωρία των Άγγλων ήταν παραδειγματική, με επιβολή στρατιωτικού νόμου, στρατοδικεία και καταδίκες σε θάνατο.[142]

Σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν στα Κύθηρα την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας, αυτές μοιραία καθορίζονταν από την οικονομική δυσπραγία, που όλα τα νησιά κληρονόμησαν από τους Βενετούς. Η άθλια οικονομική κατάσταση της Επτανήσου οφειλόταν στις μονοκαλλιέργειες, τη στασιμότητα του εμπορίου και τις υπέρογκες δαπάνες για τον κρατικό και στρατιωτικό μηχανισμό, που καθυστερούσαν παράλληλα την αστική πρόοδο και οδηγούσαν σε κοινωνικές διακρίσεις.[143] Ωστόσο, η σταδιακή αύξηση της παραγωγής, η ανάπτυξη της τοπικής οικοτεχνίας και βιοτεχνίας,[144] η εξάπλωση της μόρφωσης με τις σπουδές των νέων στη Δύση οδήγησαν σε άνοδο της αστικής τάξης, γεγονός που μετέβαλε με τον καιρό, τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

Με βάση τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (γεωργία, βιοτεχνία, εμπόριο) και την περιουσία ορίζεται η κοινωνική διαστρωμάτωση των Κυθήρων, όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό που έχει μελετηθεί. Συναντάμε τους ευγενείς-αριστοκράτες (με αναγνωρισμένους ή νεοαποκτειθέντες τίτλους), τους αστούς (μικροαστοί, μεγαλοαστοί) και τον φτωχό λαό- ποπολάροι, που είναι μικροτεχνίτες-μικροεπαγγελματίες των πόλεων, μικροϊδιοκτήτες γης ή εξαρτημένοι αγρότες της υπαίθρου. Οι ακτήμονες καλλιεργούσαν τα κτήματα των ευγενών με τη μέθοδο της αγροληψίας, συνέχεια του φεουδαρχικού συστήματος της Βενετοκρατίας. Οι μικροϊδιοκτήτες γης είχαν σοδειά ανασφάλιστη και ποθούσαν την Ένωση, εκτός από λόγους εθνικής συνείδησης και ως ελπίδα οικονομικής ανακούφισης και κοινωνικής δικαιοσύνης.[145] Η εξαθλίωση των χωρικών επιδεινώθηκε το 1847 με την κάθετη πτώση των εμπορικών τιμών, οπόταν στράφηκαν στον τοκογλυφικό δανεισμό

---

[142] Γιάννης Δ. Κασιμάτης, «Η σφαγή των Τούρκων», *Πνευματικά Κύθηρα*, τχ. 4, Αθήνα Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1983, σ. 37-38.

[143] Ελένη Μπελιά, «Η ιδεολογία της επτανησιακής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα», στο: Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος (επιμ.), Ε΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986),τμ. 2, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, σ. 265-285.

[144] Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, ό.π., σ. 11.

[145] Αλισανδράτος (1984), σ. 31-32.

καταλήγοντας καταχρεωμένοι.[146] Από τις τάξεις των αγροτών και μικρομεσαίων Κυθηρίων σημειώνεται μεγάλο κύμα μετανάστευσης, αυτή την περίοδο, προς τη Σμύρνη.[147]

Οι παλαιοί ευγενείς ασχολούνταν με τον δανεισμό μέχρι να ιδρυθεί η Ιόνιος Τράπεζα,[148] και αναγνωρίστηκαν από τους Άγγλους, οι περιουσίες τους όμως δε μεταβιβάζονταν.[149] Στα Κύθηρα ήταν ολιγάριθμοι και μάλλον χωρίς ιδιαίτερη ισχύ, συχνά ωστόσο, τροφοδοτούσαν τις τοπικές πολιτικές έριδες. Η δουλικότητα τους, θρεμμένη από τα προηγούμενα καθεστώτα, εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Προστασίας, που στόχευσε στον προσεταιρισμό τους.[150] Από σποραδικές αναφορές των εγγράφων, διαπιστώνουμε ότι βρίσκονται δίπλα στους Προστάτες-Άγγλους. Συνήθως εργάζονταν ως ανώτερα διοικητικά στελέχη με υπέρογκους μισθούς, για αυτό χαρακτηρίζονται υπάλληλοι των ξένων.[151] Όταν η τάξη των ευγενών συρρικνώθηκε, η Βρετανία στράφηκε στη δημιουργία νέας αριστοκρατίας, ανάμεσα στους συντηρητικούς μεγαλοαστούς, προσφέροντας καινούριους τίτλους με τη διαδικασία του Ιπποτικού Τάγματος.[152]

---

[146] Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, ό.π., σ. 16-17.

[147] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Αιτήματα πολιτών για άδεια μετακίνησης/μετεγκατάστασης, διάφορα έτη. Βλ. σχετικά: Ευάγγελος Δ. Κυριαζόπουλος - Νικόλαος Δ. Λουράντος, «Κύθηρα-Σμύρνη. Η ατμοπλοϊκή ένωση δυο τόπων τον 19ο αιώνα και οι άγνωστες πτυχές της», στο: Θεοδόσης Πυλαρινός - Παναγιώτα Τζιβάρα - Σπύρος Χρ. Καρύδης (επιμ.), Ι΄Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014), [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τμ. Η΄, Κέρκυρα (2016), σ. 249-263].

[148] Βλ. σχετικά: http://www.greekbanknotes.com/greek-banknotes/ionian_bank/

[149] Μαυρογιάννης, ό.π., σ. 308.

[150] Σχετικά με τη δουλικότητα πολλών ευγενών, ο ζακυνθινός ριζοσπάστης Γεώργιος Βερύκιος, το 1849, γράφει σε άρθρό του: «*Γιατί ακόμη δεν εκαθαρίσθημεν από την βενετικήν λέπραν ως έπρεπε, πάμπολλοι από ημάς είμεθα μ' εκείνα τα ίδια φρονήματα, ίσως και χειρότερα, τα οποία μας άφησε κληρονομίαν η επικατάρατος αρχοντία των Βενετών, η βρωμερά και απάνθρωπος αυτή αρχοντία, ήτις παλαιούθε με το μέσον της διαφθοράς, μας ήθελεν όργανα εις τας κακίας της, δεν έπαυσε να μας ασχημίζει το πρόσωπο […]*». Βλ. σχετικά: Ντίνος Κονόμος, «Η Αγγλική Προστασία (1818-1864)», *Επτανησιακά Φύλλα*, τχ. 5 (1964), σ. 105-106.

[151] Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος, «Η επί της Αγγλικής Προστασίας Επτανήσιος Πολιτεία και τα κόμματα», (1884), στο: Χρήστος Σ. Θεοδωράτος (επιμ.), Γ΄Πανιόνιο Συνέδριο, (Ζάκυνθος, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965), Αθήνα 1969, σ. 21. Όπου διαβάζουμε: «*αί δημόσιαι θέσεις ἔγιναν ἀντικείμενον ἐμπορίου διά τήν κατοχήν τῶν ὁποίων οἱ φίλαρχοι ἐπώλουν ἀνερυθριάστως καί συνείδησιν καί πατρίδα*».

[152] Κουρκουμέλης, ό.π., σ. 174.

Η τάξη των αστών στα Κύθηρα, παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα δυναμική, σίγουρα, όμως, περιορισμένη και μικρότερης αξίας συγκριτικά με τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου. Οι αστοί σταδιακά απόκτησαν πλούτο, τις περιουσίες που οι ευγενείς δεν μπορούσαν να συντηρούν και δυναμικά διεκδίκησαν τη συμμετοχή τους στα κοινά και την εκλογική διαδικασία.[153] Οι μικροαστοί ή μεγαλοαστοί ζητούν από το καθεστώς μεταβολές (μεταρρυθμιστικό κόμμα) ή αντιτίθενται πλήρως σε αυτό και επιθυμούν την ανατροπή του (ριζοσπαστικό κόμμα). Πρόκειται για εμπόρους, μεγαλογαιοκτήμονες, επιχειρηματίες, επιστήμονες, καθηγητές, λόγιους κ.ά. που έχουν τη δυνατότητα να σπουδάσουν στην Ευρώπη και ατενίζουν τον σύγχρονο κόσμο με νέες αξίες. Στην αστική τάξη ανήκουν οι περισσότεροι ριζοσπάστες της Επτανήσου και των Κυθήρων, οι οποίοι παρουσιάζονται ευκατάστατοι, διαθέτουν περιουσία, αναλαμβάνουν τα έξοδα έκδοσης εφημερίδων και τα βουλευτικά τους έξοδα, πραγματοποιούν ταξίδια και σπουδές στο εξωτερικό. Τα κατώτερα στρώματα και ο κλήρος δεν εντοπίζονται ως πρωταγωνιστές του τοπικού Ριζοσπαστικού Κόμματος (πνευματικοί ηγέτες, πολιτικοί-βουλευτές), αλλά ως υποστηρικτές και οπαδοί του.

Τα κοινωνικά στρώματα, λοιπόν, έχουν διαφορετικά συμφέροντα, βιώματα, οικονομική κατάσταση, μορφωτικό και βιοτικό επίπεδο, αντιθέσεις που διαμορφώνουν την κοσμοθεωρία τους και τη στάση τους απέναντι στο καθεστώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στο ζήτημα της γλώσσας που οι πολίτες επιλέγουν να ομιλούν. Η γλώσσα της μορφωμένης αριστοκρατίας είναι ετερόγλωσση (ιταλικά, αγγλικά), ενώ των αγράμματων ποπολάρων αμιγώς ελληνική.[154] Πολλοί Κερκυραίοι ευγενείς θεωρούν εξευτελιστικό-υποτιμητικό για τα παιδιά τους να μιλούν τη «*χυδαϊκή διάλεκτο*» (ελληνικά).[155] Οι ριζοσπάστες κατηγορούν αυτές τις συμπεριφορές ως ξενόφρονες, θεωρώντας πως η γλώσσα είναι δείκτης των εθνικών αισθημάτων. Δεν λείπει η σάτυρα: «*Τώρα ἐκάμαν ένα νόμο, τ'αρχοντόπουλα στο δρόμο, να μην ξέρουν γραικικά. […] Μα'γω'μ'Έλλην, το παινιῶμαι, τέκνο'λληνικό*

---

[153] Καλλίγερος, ό.π., σ. 162.

[154] Αθανασοπούλου Αφροδίτη, *Το πρόβλημα της διγλωσσίας:η περίπτωση του Σολωμού*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1999, σ. 83.

[155] Γιάννης Κορδάτος, «Η αντιστασιακή ποίηση στα Αγγλοκρατούμενα Επτάνησα», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 176.

γεννιῶμαι, με τους Έλληνες μετριῶμαι κι ομιλῶ τα 'λληνικά».[156] Ο Ζερβός παρουσιάζει την εθνική γλώσσα (μαζί με τη θρησκεία και τα ήθη) ως συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς ενός λαού: «*Σήμερον λοιπόν […] Βλέπομεν ότι θέλουν να γίνουν έθνη ανεξάρτητα εκείνοι οι λαοί, οι οποίοι έχουν την αυτήν θρησκεία και τα αυτά ήθη, ομιλούν την ιδίαν γλώσσαν και ήσαν παλαιόθεν ενωμένοι, και οι βασιλείς, τους εμοίρασαν και τους υποδούλωσαν*».[157]

Όσον αφορά τη βρετανική πολιτική, το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής, η οικονομική εκμετάλλευση και ο αποκλεισμός των λαϊκών μαζών από την κυβέρνηση και την εκλογική διαδικασία επέφερε κοινωνική ασφυξία στην Επτάνησο που είχε «*σοβαρότατες συνέπειες για τη βιωσιμότητα του προτεκτοράτου*».[158] Οι ανελεύθεροι νόμοι, οι μεροληψίες προς τους ευγενείς και η δυσβάσταχτη φορολογία δημιουργούσαν επιπρόσθετη δυσαρέσκεια.[159] Ακόμη, οι Κυθήριοι θεωρούσαν άδικες τις συχνές και βαριές *«Αγγαρείες»* που τους επιβάλλονταν.[160] Η λαϊκή αντίδραση εκφράζεται μέσω της πολιτικής σάτυρας:

«*Τι γοβέρνο είναι ετούτο, τι πατέρας μισητός;*

Πέντε δέκα ευτυχίζουν και λιμάζει ο λαός.

Τούτο δεν είναι γοβέρνο, είναι σύναξις ληστών,

Και καλποσπεκουλατόρων φαλιδοπραγματευτών.

Πόσα άλλα θα ποθούνε, και εδώ και στας αυλάς,

---

[156] Στο ίδιο.

[157] Κονόμος, ό.π., σ. 41-49. Δηλώσεις Ζερβού από το φυλλάδιο-ανακοίνωση έκδοσης της εφημερίδας του.

[158] Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, ό.π., σ. 39-40.

[159] Μαραγκάκης, ό.π., σ. 287-315.

[160] Στην αναζήτηση του αρχείου, μου παρουσιάστηκε ένα έγγραφο του 1828, που διαβάζοντάς το σήμερα φαίνεται κωμικό. Κάποιος πολίτης (του χωριού Μητάτα) εγγράφως ζητούσε από την Εκτελεστική Αστυνομία μονοήμερη άδεια απαλλαγής από «*τήν δούλευσιν τῆς στράτας*», επεξηγώντας πως το μουλάρι του «*είναι ἀδίνατο, εὑρίσκεται ἀσθενής καί […] δέν το εμεταχηρίζεται ὁ νικοκύρις του εἰς καμίαν δουλίαν*». Η πιθανή αδιαθεσία/αρρώστια του ζώου ίσως πράγματι ευσταθεί και προέρχεται από τη σκληρή δουλειά του στα δημόσια έργα, ωστόσο η πρόθεση του «νοικοκύρη» να απαλλαχθεί από την *«Αγγαρεία»* είναι εμφανής στο ύφος και τη φρασεολογία του. Βλ.: Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ.7.

Που θα φρίξη η Ευρώπη εις τας τόσας συμφοράς.»[161]

Παρομοίως, στα Κύθηρα κυκλοφορούν αστείες-σατυρικές αφηγήσεις και ανέκδοτα που διαμέσω του ψέματος ή των παρεξηγήσεων, αντιστρέφουν τους ρόλους, οι Άγγλοι χλευάζονται και υποτιμούνται και έτσι αναδεικνύεται η υπεροχή των Κυθηρίων.[162] Ακόμη παρατηρούμε κυθηραϊκές κατάρες, όπως: «*Να σε φάει η αφεντιά*» ή αινίγματα: «*αετός νυχάτος και κατσαμπάτος, τα δίκια κράζει και τα φωνάζει κι ούτε το Θεό φοβάται ούτε την αφεντιά*», που εκτονώνουν τη λαϊκή πίεση.[163]

Στα Κύθηρα, η ημέρα της επίσημης αποχώρησης των βρετανικών Αρχών και η ύψωση της εθνικής σημαίας (2 Ιουνίου 1864), ορίστηκε ως εθνική εορτή με κλειστά καταστήματα.[164] (εικ.27) Από τους συνολικά 84 εκλεγέντες πληρεξούσιους των Επτανήσων για το Ελληνικό Κοινοβούλιο, οι 4 ήταν Κυθήριοι,[165] (Μόρμορης, Πανάρετος, Ραπτάκης, Μηνάς Καρύδης), εκ των οποίων οι τρεις ριζοσπάστες. (Πίνακας 3) Τον Ιούνιο του 1864, ο βασιλεύς Γεώργιος Α΄ επισκέφθηκε τα Κύθηρα, εισπράττοντας τις ενθουσιώδεις εκδηλώσεις του κυθηραϊκού λαού. Χορωδία του έψαλλε μελοποιημένο ποίημα του Κυθήριου Σπυρίδωνος Κοντολέων:[166]

« […] Μετά τόσων αἰώνων ἁλύσεις κι ἐποχήν μαρασμοῦ ὀλεθρίαν

ἡ Ἑλλάς βλέπει τέλος αἰθρίαν, τήν ἡμέραν πού ἐφθασες Σύ.

Πλήν ἀκόμη ἡ χαρά μας ὑψοῦται ἑπτά φέρεις Παρθένες μαζί Σου,

αἱ ὁποῖαι θά εἶναι φρουροί Σου καί τοῦ θρόνου Σου στῦλοι ἑπτά.

Θυγατέρες Ἑλλάδος φωνεῖτε τῶν Ἑλλήνων ὁ Ἄναξ νά ζήσῃ,

---

[161] Γρηγόρης Α. Μοσχόπουλος, «Ο αγώνας του Επτανησιακού Λαού στην περίοδο της Αγγλοκρατίας», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 224-225.

[162] Δαμιανού, ό.π., σ. 214-215.

[163] Στο ίδιο, σ. 216, υποσημείωση 2.

[164] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1864, Φάκ. *Επαρχείο 1824-1864*.

[165] Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τμ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σ. 407-408.

[166] Κασιμάτης (1994), σ. 180-181.

πού τά τέκνα μας θά ὁδηγήσῃ ν'ἀνακτήσουν τήν δούλην μας γῆν»

Συνάγεται, λοιπόν, ότι οι τομείς των δημόσιων έργων και της παιδείας γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη επί Άγγλων. Η Διοίκηση λειτουργούσε οργανωμένα, ωστόσο τα ανυπέρβλητα οικονομικά προβλήματα και η αίσθηση κοινωνικού αποκλεισμού και πολιτικής αδικίας, όπως εκφράστηκαν στα λαϊκά σατυρικά στιχάκια, δημιουργούσαν δυσαρέσκεια στη μεγάλη μάζα των πολιτών. Τα προηγούμενα πολιτικά καθεστώτα είχαν αφυπνίσει τη συνείδηση των Κυθήριων, που όπως διαπιστώνεται από τη συνεισφορά τους στον Αγώνα του 1821, εκτός από πολιτικο-κοινωνική ήταν και εθνικά διαμορφωμένη.

2. Το Ριζοσπαστικό κίνημα στα Κύθηρα (1848-1864)

Από την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) είχε επεκταθεί η χορήγηση τίτλων ευγενείας σε πρόσωπα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αυτό το ‘‘άνοιγμα’’ των προνομίων ανανέωσε την πολιτική, καθώς ενέταξε στα κοινά πολίτες με διαφορετικό υπόβαθρο. Η βρετανική Διοίκηση συμπεριέλαβε στους εκλογικούς καταλόγους αυτά τα άτομα. Οι περισσότεροι είναι πανεπιστημιακής μόρφωσης (dottores) και στους καταλόγους, που μελετήθηκαν, δηλώνεται το επάγγελμά τους.[167]

Τα πολιτικά πρόσωπα των Κυθήρων ανήκουν περισσότερο στο χώρο των συντηρητικών μεταρρυθμιστών.[168] Οι προστασιανοί είναι ελάχιστοι στα Κύθηρα και πολιτικά ανενεργοί. Πιθανόν, εντάσσονταν στη μεταρρυθμιστική μερίδα, αποκρύπτοντας τις φιλοβρετανικές τους τάσεις. Ο όρος *«κυβερνητικοί»* χρησιμοποιείται από τη βρετανική διοίκηση για όσους δεν είναι ριζοσπάστες.[169] Στην αλληλογραφία μεταξύ Επτανήσιων (κυρίως Κερκυραίων) και Κυθηρίων μεταρρυθμιστών εντοπίζουμε την αγωνία τους για τις εξελίξεις μετά το 1849-1850. Στόχος της επικοινωνίας είναι η πληροφόρηση και η συσπείρωση σε ένα κοινό μέτωπο που θα αντιμάχεται την επέκταση του ριζοσπαστισμού.

---

[167] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ.66, Εκλογικά 1852. Το θέμα έχει μελετηθεί από: Λεοντσίνης (2006), σ. 94-96.

[168] Λεοντσίνης (2006), σ. 91.

[169] Ι.Α.Κ, Έγγραφα Ε.Α., Κατάλογος υποψηφίων δημοτικές εκλογές 1853, (αταξινόμητο υλικό).

Οι μεταρρυθμιστές πολιτικοί των Κυθήρων, στις ομιλίες και την αλληλογραφία τους αναφέρονται με ενθουσιασμό στις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις του Αρμοστή Seaton (1843-1849) και θεωρούν πολιτική τομή για τον τόπο την προσπάθεια εγκαθίδρυσης κοινοβουλευτισμού.[170] Εκθειάζουν την καθιέρωση της μυστικής ψήφου, που, όμως χρειάζεται ώριμη κρίση εκ μέρους των εκλογέων και προσοχή στις παραπλανήσεις των ανατροπέων-ριζοσπαστών.[171] Ο Κυθήριος μεταρρυθμιστής πολιτικός Γεώργιος Ι.Δαρμάρος σε ομιλία του κάνει λόγο για το «*μισητό εγωισμό*» των ριζοσπαστών, υπονοώντας ιδιοτέλεια στα κίνητρά τους.[172]

Η άφιξη στα Κύθηρα και Αντικύθηρα των εκτοπισμένων ριζοσπαστών, το 1849, εκτόξευσε τη δημοφιλία του ριζοσπαστισμού, που κερδίζει σταθερά υποστηρικτές. Πολιτικοί και συνειδητοποιημένοι πολίτες των Κυθήρων μετατρέπονται σε ομοϊδεάτες των εξόριστων, γνωρίζουν και υιοθετούν τις αυθεντικές θέσεις του κινήματος από τους πρωτεργάτες του, διαμορφώνοντας δομημένη πολιτική θέση με επιχειρήματα. Αλληλογραφούν με γνωστούς ριζοσπάστες πολιτικούς και ενεργούς πολίτες της Επτανήσου, έτσι ο ριζοσπαστισμός στα Κύθηρα και Αντικύθηρα ανθίζει και διαδίδεται στους κόλπους της κοινωνίας.

Από το 1848 και εξής, οι διοικητικές και αστυνομικές αρχές των Κυθήρων εμφανίζουν μία πρωτοφανή κινητικότητα, με κλήσεις πολιτών στη Διεύθυνση, ανακρίσεις, διαβουλεύσεις, επιστολές οδηγιών, κατασκοπία, δείγματα της ανησυχίας τους για τη διάδοση του ριζοσπαστισμού. Το 1849, ο διευθυντής της Εκτελεστικής Αστυνομίας Κυθήρων, Ανδρέας Ρωμανός γράφει στον Βρετανό Τοποτηρητή Κυθήρων Harvest σχετικά με τις προσεχείς δημοτικές εκλογές πως θα λάβει κάθε μέτρο πρόληψης ώστε να μην προτιμηθεί ο κατάλογος υποψηφίων του ανατρεπτικού κόμματος, γεγονός δυσάρεστο για τη Διοίκηση και σκανδαλώδες για το σύνολο της κοινωνίας.[173] Αντίστοιχου περιεχομένου επιστολή, αφορά τις δημοτικές εκλογές του

---

[170] Βλ. αναλυτικά την πορεία αυτής της ιδεολογίας και της κοινωνικής επανάστασης στο: Λεοντσίνης, (1991), σ. 365-390.

[171] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ. έτους 1852, Αναφορές πολιτικών προς Τοποτηρητή.

[172] Λεοντσίνης (2006), σ. 103.

[173] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Α. Ρωμανού προς Τοποτηρητή Η.Harvest, γραμμένο στα ιταλικά, η μετάφραση από: Λεοντσίνης (2006), σ. 90, υποσημείωση 13.

1853, όπου ο Διευθυντής, επιπλέον, κάνει λόγο και για τις ευθύνες των προεστών στα εκλογικά αποτελέσματα.[174]

Παραμονές των εκλογών, τόσο το Επαρχείο Κυθήρων, όσο και η Εκτελεστική Αστυνομία ήταν επιφορτισμένοι να ενημερώνουν εγγράφως τον Τοποτηρητή, για τα προσόντα και τα χαρακτηριστικά των υποψηφίων. Το ίδιο ίσχυε για όποιον πολίτη επιθυμούσε να «*καταταχθῆ ἐκλογεῦς*» στους εκλογικούς καταλόγους, καθώς όφειλε να αποδείξει την επάρκειά του, «*ἐπί τῇ βάσει τῶν ἐπισυνημένων ἐγγράφων ἀποδεικνυούτων τά προσόντα του κατά νόμον*». Η αρμόδια επιτροπή προσκαλούσε «*πρός ἐξακρίβωσιν τῶν πραγμάτων, σχετικῶς τῆς αἰτήσεώς των*», τους ενδιαφερόμενους. Η ίδια διαδικασία εντείνεται μετά το 1848.[175] Ο μεγαλύτερος αριθμός εκλογέων παρατηρείται στην εξοχή (στα χωριά Λειβάδι και Ποταμός), που κυρίως συμπαρατάσσονται με τις φιλελεύθερες δυνάμεις, σε αντιδιαστολή με την πόλη (Χώρα), όπου υπάρχει μία παγιωμένη μορφή συνεργατικής αυτοδιοίκησης των ευγενών-που κατέχουν αξιώματα-με τους Άγγλους.[176] (εικ.28)

Καταλληλότερα σημεία για πολιτικές συζητήσεις, ανταλλαγή απόψεων, προσηλυτισμό νέων μελών αποδείχτηκαν οι ναοί και τα προαύλιά τους. Οι συναντήσεις των οπαδών του ριζοσπαστικού κόμματος, μυστικές ή φανερές, πραγματοποιούνταν σε διάφορα σημεία του νησιού, στην ύπαιθρο αλλά και τη Χώρα. Όλες οι κοινωνικές εκδηλώσεις, πανηγύρια, γιορτές, επέτειοι προσφέρονταν για πολιτική συναναστροφή. Τα βόρεια χωριά του νησιού, ιδίως η κωμόπολη Ποταμός, στο άλλο άκρο από την έδρα της Διοίκησης, τη Χώρα, εμφανίζουν έντονη αυτή τη δραστηριότητα.[177] Προκύπτει, δηλαδή, δυναμικότερη συμμετοχή και ταχύτερη διάδοση της ιδεολογίας στα βόρεια χωριά. Η παρατήρηση αυτή επισημαίνεται στην έρευνα του Λεοντσίνη. Συνήθως, τέτοιου είδους εκδηλώσεις ήταν ευκαιρία έκφρασης των λαϊκών φρονημάτων. Η Αστυνομία δεν ήταν πάντα ενήμερη, εκ των προτέρων,

---

[174] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α. 1852-1853, *Κατάλογοι εκλογέων και εκλογίμων 1853*.

[175] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ.: *Επαρχείο 1824-1863, Έπαρχος Εμ.Στάης 1851-1852, Έπαρχος Δε Ρώσσης 1853*.

[176] Μάρθα Παπαδοπούλου, «Πολιτικές προσωπικότητες της νήσου των Κυθήρων σύμφωνα με τους εκλογικούς καταλόγους των ετών 1858-1861», στο: Γιώργος Λεοντσίνης - Ευαγγελία Κουνέλη (επιμ.), *Κύθηρα:Μύθος και Πραγματικότητα*, Α΄Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, (Κύθηρα, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000), τμ. 2, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2003, σ. 460.

[177] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ.66, *Αναφορές 1849-1853* και διάφορα.

για αυτές τις συναντήσεις, όμως είχε αναπτύξει μηχανισμούς παρακολούθησης. Οι αστυφύλακες όφειλαν να ενημερώνουν τον Διευθυντή της Αστυνομίας και αυτός τον Βρετανό Τοποτηρητή λεπτομερώς για το πλήθος των πολιτών, τη διάρκεια και το περιεχόμενο των συναντήσεων. Έμπιστοι υπάλληλοι της Διοίκησης, κλητήρες και προεστοί λάμβαναν επιστολές του Διευθυντή της Εκτελεστικής Αστυνομίας με διαταγές.[178]

Τα προληπτικά μέτρα των αστυνομικών αρχών εφαρμόζονται σε ό,τι αφορά τον έλεγχο της αλληλογραφίας με οπαδούς τους, εντός και εκτός των Κυθήρων.[179] Επίσης, η Αστυνομία σύντασσε δικούς της απόρρητους καταλόγους με τα στοιχεία των εκλογέων και εκλογίμων, χωρίζοντάς τους σε κατηγορίες. Έτσι προέκυπτε η Κατάσταση κυβερνητικών, η Κατάσταση ριζοσπαστών, η Κατάσταση αμφιβόλων και η Κατάσταση εκείνων που δεν ψήφιζαν.[180]

Τις προεκλογικές περιόδους, οι προεστοί όφειλαν να επηρεάζουν τον κόσμο τους κατά των *«ανατροπέων»*, αλλά και να τηρούν την ευταξία και την εύρυθμη λειτουργία των νόμων.[181] Άλλοτε, οι ίδιοι οι προεστοί, υπό το καθεστώς του φόβου πιθανών επεισοδίων, γράφουν στον Διευθυντή της Εκτελεστικής Αστυνομίας πως «*καθίσταται ἐπάναγκες*» οι χωροφύλακες ή η στρατιωτική φρουρά να επιτηρούν την εκλογική αίθουσα, «*εἰς τρόπον ὥστε ἐξασφαλισμένα τά κιβώτια νά μήν ἐγγίζωνται παρά τινός, οὔτε νά δύναται τινός νά πλησιάζῃ εἰς αὐτά*».[182] Η αίθουσα και τα κιβώτια φυλάσσονταν από τους ίδιους τους προεστούς, αλλά και κρατικούς υπαλλήλους.

Εκτός της Αστυνομίας, η Βρετανική Διοίκηση διέθετε στρατιωτικό σώμα που εγγυόταν την ασφάλεια και την προάσπιση του καθεστώτος της Προστασίας. Η παρουσία του δεν ήταν ιδιαιτέρως ευχάριστη στον λαό. Μάλιστα, από την έρευνα του αρχείου, μαθαίνουμε για ένα περιστατικό με πρωταγωνιστές δυο Άγγλους στρατιώτες. Σε αναφορά χωροφυλάκων προς τον Διευθυντή της Αστυνομίας περιγράφεται πως «*δύο Στρατιόται, ὁ ἕνας μεθυσμένος καί ὁ ἄλλος ξεμέθιστος ὁ*

---

[178] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ.41, 81.

[179] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., *αναφορές χωροφυλάκων 1852*, Φάκ.11 και διάσπαρτα.

[180] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., 1852-1853, *Κατάλογοι εκλογέων και εκλογίμων 1853*.

[181] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1850, Φάκ.81.

[182] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1857, Φάκ.41. Το υπό μελέτη έγγραφο δίδει στη συνέχεια πληροφορίες για τον τρόπο διεξαγωγής της εκλογικής διαδικασίας.

όποίος ἐβάστα εἰς τό χέρι του ἕνα ξύλον,εἰς εἴδος βέργας ἐμβήκαν μέσα εἰς τό μαγαζί[...] μέ ἕνα μεγάλο θυμόν καί ἄρχησαν νά πηράζουν τοῦς Ρομοίους, βλέποντας ἔτζι οἱ ἄνθρωποι εὐγήκαν ἔξω». Όταν οι στρατιώτες βγήκαν και είδαν το συγκεντρωμένο πλήθος «*ἄρχες ὁ ξεμέθιστος νά τούς κινιγά καί να τούς φοβερίζη μέ τό ραβδί ὁποῦ ἐβάστοῦσεν*». Η αναφορά κάνει λόγο για απειλές και ξύλο, ενώ οι παρόντες χωροφύλακες ζητούν από τον Διευθυντή να εξετάσει την υπόθεση και δηλώνουν πως «*ἄν ἀκολουθίση πάλιν μίαν τοιαύτην περίστασιν, ἡμεῖς δεν ἀνακατεβόμασθεν ὅτι ἤθελεν ἀκολουθίση ἀπό τόν λαόν*».[183] Το ίδιο το κείμενο μας αποκαλύπτει τη διάσταση μεταξύ στρατιωτών και ντόπιων με το εθνικό *«Ρομοίοι»*. Σημείο άξιο παρατήρησης, ωστόσο, είναι, πως ο εν λόγω όρος χρησιμοποιείται από έναν ντόπιο χωροφύλακα. Θα μπορούσε κάποιος να διατυπώσει την άποψη ότι, ο Κυθήριος χωροφύλακας, ενδεχομένως, προσπαθεί να τηρήσει απόσταση από το περιστατικό διαχωρίζοντας φαινομενικά τη θέση του, καθότι υπάλληλος της Προστασίας, μολαταύτα όμως, μοιάζει να αντιλαμβάνεται τις αιτίες που ο λαός θέλει να στασιάσει. (εικ.29)

Η Διοίκηση επέβαλε ένα ασφυκτικό σύστημα ελέγχου των πολιτών, που τα πιο έκρυθμα χρόνια της πολιτικής έξαψης, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αστυνομοκρατικό. Στα πλαίσια αυτού, πολλές κοινωνικές εκδηλώσεις πραγματοποιούνταν, μόνο ύστερα από χορήγηση σχετικής άδειας. Ένας χωροφύλακας συνέλαβε παράνομους και αναφέρει: «*ἔγιναν μάσκαροι χωρίς νά λάβουν τήν ἀπαιτουμένην ἄδειαν παρά τάς εὐγενίας σας καίἐπεριφέροντο εἰς διαφόρους οἰκίας. ἐγώ κατά τήν διαταγήν σας[...]ἔφερα αὐτούς εἰς τόν Σταθμόν καί ἐξέτασα διά ποίαν αἰτίαν δέν ἔλαβαν ἄδειαν*».[184]

Στις ημερήσιες διαταγές της Αστυνομίας προς τους χωροφύλακες, τα έτη εξάπλωσης του ριζοσπαστισμού, 1849-1852, προτεραιότητα των αρχών είναι η πάταξη των ταραχών, αλλά και των επαναστατικών ιδεών. Εντοπίζονται αρκετά

---

[183] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.41. Το εθνικό όνομα *«Ρομοίοι»* απαντά ενίοτε και σε άλλα έγγραφα της ίδιας περιόδου. Δεν έχω προχωρήσει την έρευνα εκτενέστερα για να γνωρίζω με ακρίβεια και ασφάλεια το περιεχόμενο του όρου, δηλαδή το πως χρησιμοποιείται, από πότε και ποιούς. Αντιστοίχως, ο Βρετανός Τοποτηρητής χρησιμοποιεί τον όρο *«γραικοί»*, πιθανόν ως δηλωτικό της καταγωγής και του διαχωρισμού των ομάδων. Η χρήση των όρων αυτών αξίζει να μελετηθεί περισσότερο στο μέλλον.

[184] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.16.

έγγραφα, που πιστοποιούν αυτή τη διαπίστωση. Οι οδηγίες προς τους χωροφύλακες και κλητήρες, είναι «*νά ἐπαγρυπνοῦν ἀδιακόπως εἰς τήν Χώραν, διά νά ἐμποδίζουν ποτένά συμβαίνουν ἀταξίαι-Ἡ ῥηθείσα ἐπαγρύπνησις πρέπει νά ἦναι ἀδιάκοπος ἕως τήν ὥραν ὁποῦ οἱ στρατιώται ἀποσύρονται εἰς τό φρούριον.*-».[185] Σε άλλο σχετικό έγγραφο οδηγιών, δεν παραλείπεται η ευθύνη του ενωματάρχη, ο οποίος επίσης, πρέπει «*νά περιφέρεται εἰς τήν ἀγοράν, καί εἰς ἄλλα μέρη διά την πρέπουσαν ἐπαγρύπνησιν, τοῦ νά μήν συμβαίνουν μαλιαῖς μεταξύ γραικῶν καί Στρατιωτών.*».[186] (εικ.30)

Αυξημένος ήταν ο ρόλος των προεστών του νησιού, που συνεργάζονταν με τη Διοίκηση σε πληθώρα θεμάτων. Πρότειναν οι ίδιοι τους καταλληλότερους πολίτες για ανάληψη αξιωμάτων, όπως Πενήνταρχους και Δέκαρχους, γράφοντας προς την Αστυνομία: «*μένοντας τῆς ἐμπιστοσύνης μου[...]περικαλῶ νά βαλθοῦν ἡ κάτοθεν συμιομένη γνωρίζονταστους ὡς πλέων πιστοῦς καί προσκολυμένους εἰς τᾶς προσταγᾶς τῆς Δικιήσεος*-».[187] Έδιναν αναφορά για το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε στην περιοχή τους: «*Ευγενές Κύριε, λαμβάνο τήν τημίν Να γνοστοπιήσο ὑμᾶς ὅτι ἡ κάτηκη τῆς περιχῆς Καραβά φέρονται εἰρινυκά πρός ἡσιχήαν σου*».[188] Άλλοτε, η Αστυνομία διέταζε τον προεστό να εξακριβώσει τη διαγωγή ενός ύποπτου κατοίκου: «*νά ἀναφέρεις εἰς τό Ἀρχείον τούτο ὅσον τάχος περί τῆς διαγωγῆς τῶν[...]μέ ποῖον τρόπον φέρνονται μέχρι σήμερον καί ἄν συνηθοῦν νά πράττουν ἐγκλήματα*». Και άλλοτε ανέθεταν στον προεστό να «*στέκης προσεκτικός εἰς κάθε ἐνάντιον τῆς διαγογῆς*», επιτηρώντας πολίτη που είχε πληρώσει χρηματικό πρόστιμο ως εγγύηση της συμπεριφοράς του.[189]

Οι προεστοί υποχρεώνονταν να δίνουν πληροφορίες στην Αστυνομία για συμπολίτες τους που «*ταράττουν την ησυχίαν*» της επικράτειάς τους και είναι ριζοσπάστες. Ο προεστός Βιαραδίκων γράφει στον Διευθυντή της Αστυνομίας πως «*ἡ κακή διαγωγή*» ενός συμπολίτη του έγκειται στο ότι «*παρακινεί τοίς κατοίκους να μήν ὑπακούουνκαί ἤνε πάντοτε ἐνάντιος εἰς κάθετι ὠφέλιμο εἰς τήν περιοχήν*». «*Αὐτός μέ*

---

[185] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1850, *Ημερήσιες Διαταγές προς τους χωροφύλακες 1840-1859*, Φάκ.82.

[186] Στο ίδιο.

[187] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1852, Φάκ.43.

[188] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1858, Φάκ.16.

[189] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1849, Φάκ.81.

τόν αἰσχρόν σκοπόν νά ἀντενεργῆ εἰς τάς δημοσίας μου πράξες, ὑπεκίνησε τοίς κατοίκους[...]Προσέτι σᾶς φανερώνω ὁτι ὁ αὔτος εἶνε ῥιζοσπάστης, και ὡς τοιούτος ἐφάνη εἰς τάς ἐκλογάς τῶν ἐπιχωρίων Συμβούλων, και εἰς τάς τελεφταίας, εις τάς ὁποίας ὑποκινούσε τόν λαόν κατά τό κόμμα τῶν ἀρχόντων, καί ἐπροσπάθει διά τοίς χωρικούς.»[190] (εικ.31) Τέλος, οι προεστοί με κάθε ευκαιρία όφειλαν να θυμίζουν στους κατοίκους τους κινδύνους που διέτρεχαν οι ίδιοι και η πολιτεία από «*ταραχοποιά στοιχεία*».

Από τα έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας μαθαίνουμε επίσης πως, λίγες ημέρες μετά την 25η Μαρτίου του 1851 στη Χώρα Κυθήρων, οργανώθηκε από ριζοσπάστες εορτασμός της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, εκδήλωση που πραγματοποιούνταν και στα υπόλοιπα Ιόνια νησιά.[191] Στα Κύθηρα πραγματοποιήθηκε με λαϊκό ενθουσιασμό και ευρεία συμμετοχή. Οι Αρχές είχαν σχετικές πληροφορίες, οπότε προστάζουν κλητήρες και χωροφύλακες να αρχίσουν την κατασκοπία. Οι αναφορές των χωροφυλάκων είναι ενδεικτικές των αυστηρών οδηγιών που λάμβαναν άνωθεν. Από τα έγγραφα που μελετήθηκαν, αντλούμε πληροφορίες για τους συμμετέχοντες, καθώς καταγράφεται το ονοματεπώνυμο και η επαγγελματική τους ιδιότητα (εικ.32), ο χρόνος άφιξης και αναχώρησής τους, το μέγεθος των συγκεντρώσεων, τα μέρη διεξαγωγής, οι στολισμοί των σπιτιών, τα λόγια και τα συνθήματα που ειπώθηκαν, είναι όλα στο μικροσκόπιο της Αστυνομίας. Πράγματι, δε θα ήταν υπερβολή να λεχθεί, ότι εκείνη την ημέρα (και νύχτα), όλος ο μηχανισμός παρακολούθησης και συγκέντρωσης πληροφοριών της Αστυνομίας βρέθηκε στο απώγειό του. Σε διαφορετικά σημεία της πόλης υπήρχαν άνθρωποι της Αστυνομίας, πολλοί έκαναν αναγνωριστικές εφόδους σε σπίτια και άλλοι ακολουθούσαν τους συμμετέχοντας.[192] Έτσι:

---

[190] Ι.Α.Κ., ΈγγραφαΕ.Α., Κύθηρα 1852, Φάκ.43.

[191] Ο εορτασμός της Εθνικής Ανεξαρτησίας ήταν πρωταρχικό μέλημα των μελών του αναγνωστηρίου «Κοραής» στο Αργοστόλι και τελούνταν «*μετά μεγάλης επιδείξεως και λαμπρότητος*» από το 1843-1844. Βλ. αναλυτικά: Ζερβός-Ιακωβάτος (1974), σ. 37. Βλ. εκτενέστερα: Τσιτσέλης, ό.π., σ. 146. Για τον τρόπο και τον συμβολισμό του εορτασμού από τους ριζοσπάστες, βλ.: «Εθνική εορτή της Ελληνικής επαναστάσεως», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 1, 9.4.1849, εν Κεφαλληνία, σ. 2α. Στον επίλογο του άρθρου διαβάζουμε: «*Είθε τό ἀντικείμενον τῆς ἑορτῆς αὐτῆς νά λάβη ταχέως τήν ποθητήν πραγματοποίησιν!*». Βλ.περισσότερα: Κοτινά (2014), σ. 133-135.

[192] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

Στην αναφορά της 7ης Απριλίου 1851 του ενωματάρχη Εμμανουήλ Μονάτζου και του κλητήρα Παναγιώτη Σημητέκολου, απευθυνόμενη στον Διευθυντή της Αστυνομίας, διαβάζουμε πως «*κατά την διαταγή του*» παρακολουθούν την οικία της Αλεξανδρίνας στη Χώρα, «*όπου ἐμάθαμεν ὀτι θέλει λάβε τόπον συμπόσιον ἀπαρτιζόμενον ἀπό διάφορα ὑποκείμενα διά να ἐξυμνήσουν τήν ἀπελευθέρωσιν της Ἑλλάδας[...]ἰδαμεν στολισμένην ὀλην την αἰθουσα τοῦ αὐτού ἀνωγείου με μυρτιές και με Μεγάλας και μικράς ἑλληνικάς Σημαίας χάρτινας καθώς ἀκόμη ἰδαμεν καί μίαν εικώνα ἡ ὀποία ἐπαρρησίαζε τά ἑπτά πρόσωπα τῶν Ριζοσπαστῶν τῆς Εννάτης Βουλῆς Ἰωνικής καί ἀλλας διαφόρους εἰκώνας αἱ ὀποίαι ἐπαρρησίαζον ἑλληνικά προσώπατα.[...] διαφόρους ξεχωριστάς ἐπιγραφάς[...]αἱ ὀποίαι φέρουν ταύτας τάς λέξεις «Ζήτω ἡ Ἑλλάς μετά τῆς εἰκοστής πέμπτης Μαρτίου 1821» -«Ζήτω ἡ Ἑλλάς»-καί «Ζήτω ἡ ἑνωσις τῶν Ἑπτανήσων μετά τῆς Μητρός Ἑλλάδος».*».[193] (εικ.33) Στο σπίτι αυτό είχαν συγκεντρωθεί παιδιά ηλικίας από 12 έως 16 ετών, όπως αναφέρεται σε δυο επιστολές χωροφυλάκων. Φαίνεται, δηλαδή, πως οι τοπικοί υποστηρικτές του ριζοσπαστισμού και οι εκπρόσωποί του δε θεωρούσαν παρακινδυνευμένο ή βλαβερό να μυούν στην ιδεολογία τους άτομα νεαρής ηλικίας. Αλλά, αντίθετα, παρέδιδαν ένα πολιτικό-ιδεολογικό μάθημα, μεταλαμπαδεύοντας στα παιδιά τις ύψιστες αρχές τους. (εικ.34)

Ο αστυφύλακας Εμμανουήλ Καλλονάς αναφέρει πως: «*δεν ἐλλιψα ἀπό τό να φερθῶ εἰς ἐκείνην τήν οἰκίαν εἰς τήν ὀποίαν οἱ νέοι ἐόρταζον[...] Εἶδα ἀκόμη καί τά παράθυρα να εἶναι γεμάτα ἀπό λυχνάρια διά φωτοχυσίαν*». Ο κλητήρας Παναγιώτης Βέβες και ο χωροφύλακας Σπύρος Λαδόπουλος παρακολουθούν το σπίτι του Ιωάννη Κασιμάτη Λινού, «*όπου ἡχαν γεύμα καί χορόν μερικοί λεγόμενοι Ριζοσπάσται καί ποία υποκείμενα ἐλαβον μέρος εἰς το αὐτό συμπόσιον καί κάθε ἄλλον περιστατικόν[...]δίο ὀραις σχεδόν ἐπειτα ἀπό τό μεσημέρι ἰδαμε ὀτι ἐπήγεναν εἰς τό αὐτό σπίτι οἱ κύριοι Γιόργιος Μόρμορης τοῦ Ἰωάννου/ ὧν ἐνίκιασε τό σπίτη τοῦ λινοῦ*» μαζί με αρκετούς ακόμα που κατονομάζονται μαζί με τη δήλωση του επαγγέλματος τους. Συνεχίζουν τη λεπτομερή αναφορά τους, αποκαλύπτοντας: «*εἰς τάς ὀρας 9 Μ.Μ.ἐκ νέου ἐμαζόχθηκαν[...]τραγουδούσαν, ἐπεζαν τά βιολία, καί ἐχόρευαν καί εἰς τάς 11½ὀρας ἐπαύσανε. Εκατέβηκε ἐτότε ὁ Τζόρτζης ὁ Μόρμορης καί[...]μᾶς εἶπε ἀς πηγένω ἐπειδή ἐξ αἰτίας μας ἠύρετε τόν μπελά σας, καί ἀνεχώρησαν-Προσθέτω ὀτι ἐχθές τό προή[...]ἐπερνούσε ὁ Γιόργιος Κασιμάτης[...]καί εἶπε ὀλλων ἐκείνων ποῦ ἠτον*

[193] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

ἐκεί[...]«Καλή Ενώσις» ἀλλά κανείς δέν τοῦ ἀποκρίθηκε-». (εικ.35) Ο κλητήρας Βέβες φανερώνει επίσης ότι στο «*σπίτι τοῦ Λινοῦ ἴδε ζωγραφισμένη μιά παντιέρα ἑλληνικιά εἰς τόν τίχον*».[194] Η ελπίδα των ριζοσπαστών για Ένωση με την Ελλάδα και η καλή πίστη σε αυτή την έκβαση, όπως παρατηρούμε, έχει εξισωθεί με ευχή. Οι ριζοσπάστες, λοιπόν, κατά το «καλή λευτεριά», εύχονται «Καλή Ένωσις», επειδή θεωρούν πως είναι το καλύτερο που μπορεί να τύχει σε έναν άνθρωπο, άρα άξιο να το ευχηθούν.

Ο κλητήρας Γιάννης Φωτίου αναφέρει: «*εἰς τάς ὁρας 4[...]εἰς τοῦ Καλούτση τό σπίτι ὁύν ἦτονε ἄλλο συμπόσιον φωνάζη ὁ Κυρ.ἀναστάσιος στάης τοῦ αργύρου, καί ἄλλοι ἐφώναζαν τραγούδια ζήτω ἐλευθερῖα Ἑλλάδα- λεγόντας ἀκόμα ζήτω ὁ ὄθων και ἀμαλία-*».[195] Άλλη μαρτυρία προσώπου της Αστυνομίας, που καταθέτει προφορικά, κατόπιν κλήσής του στη Διεύθυνση, αναφέρει για όσα συνέβαιναν στους δρόμους της Χώρας: «*Ἐχθές κατά την διαταγήν σας ἐγό ἐκανα ῥοούτα. Τόσον τήν ἡμέραν ὁσον καί τήν νίκτα ἑώς ούν ἐτελίοσαν τά τρία συμπόσια[...] ἀπήντησα διαφόραις βολαῖς κόσμον ῶν ἐφώναζαν Ζήτω[...]ἐφώναζε ὁ ὑός τοῦ Ανεζιλάρου Ζήτω Ζήτω, τόν ἐρότησαν διά ποῖον αὐτό τό Ζήτω, καί ἀπεκρίθη διά τόν Μαγιόρ Ἄρβεστ–Ζήτω Ζήτω ὁ Μαγιόρ Ἄρβεστ, καί ἐτζη ὁλλη ἡ κομπάνια ἐφώναζε Ζήτω[...]Επαρατήρησα ὁτι ἠχούν[...]ὡς τό σπίτι τοῦ Γιοργίου Μόρμορη-ὡς τό σπίτι τοῦ λινοῦ οῦν ἡτων τό συμπόσιο*».[196] Μέσα σε αυτή την έκφραση κρύβεται όλη η νεανική τόλμη της παρέας. Η ειρωνία προς τον Τοποτηρητή Harvest είναι εμφανής. Η ισχυρή αντίθεση ανάμεσα στο πραγματικής έννοιας «Ζήτω» και αυτό της απάντησης του νέου, προκαλεί γέλιο και υποτίμηση στον πιο υψηλό τοπικό άρχοντα και το καθεστώς που εκπροσωπεί.

Ο αστυφύλακας Εμμανουήλ Κλάδος παρουσιάζει γλαφυρά την παρακολούθησή του: «*Χθές ἡμέρα Κυριακή 6 Ἀπριλίου[...]ἐπανηγηρίζετο εἰς τρία οἰκήματα εἰς ταύτην τήν πόλιν διά συμποσίου συμβολῶν ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος.[...]-εὐθύς μετά πέντε λεπτά ὁποῦ εἰσήλθον ἄρχισαν νά χωρεύουν ἑλληνικούς χορούς διά τοῦ ῥυθμοῦ ἑλληνικῶν τραγωδίων- Τά ἀπαρτίζοντα ὑποκείμενα εὑρίσκοντο εἴς μεγάλον ἐνθουσιασμόν, εἰς δέ ἔξ αὐτῶν ὁ Κύριος Περικλῆς Σπυθάκης μεγαλοφόνως διευθύνων προς ἐμέ καί εἴς τούς κυρ.Ιωάννην Σαγιάνον,Κωσμά Πετρόχηλον[...]ἅς*

[194] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

[195] Στο ίδιο.

[196] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

φύγουν ἀπό ἐδώ οἱ Μπερούκες οἱ Καμαρίλες.[...] ἔπειτα κατά τήν 9 ὥραν Μ.Μ εἴς τό δεύτερον οἴκημα[...]μοῦ εἶπεν ὁ Κύριος Κωσμάς Πετρόχειλος ὅτι ἅμα ἐσήλθον ἐφώναξεν ὁ Κυρ.Αναστάσιος Ατζολάρος ὅτι ὅσοι εἶναι μπερούκες καί Καμαρίλες νά εὐγουν ἔξω,ἔπειτα ἀφοῦ ἐπλησίασεν ὡς μοῦ λέγει εἰς τό τραπέζιον τοῦ ἐπρώτεινεν[...] νά κάμη πρόποσιν ὑπέρ τῆς ἑνώσεως τῶν ἑπτανήσων μετά τῆς Ἑλλάδος[...]Μοῦ εἶπεν προσέτι ὅτι ὁ Κύριος Γεώργιος Μόρμορης, παρόντος τοῦ ἐδεσημοτάτου Εὐγενίου Μαχαιριότου, ἔκαμεν πρόποσιν ὅτι μέγα ἄλγος αἰσθάνεται σήμερον εἰς τήν ψυχήν του μέ τό να μήν ἤκουσεν εἰς καμμίαν ἐκκλησίαν νά ἐξυμνησθοῦν παρά τινός ἱερέως οἱ ὑπέρ πατρίδος πεσόντες, καί καθώς ὁαἰδεσημότατος ἐκτέλεσεν τήν αὐτήν ἐξύμνησιν, πρόπεινε εἰς τήν ὑγίαν του, μέγαν κρότον ἐπροξένησε ἡ αὐτή πρότασις καί μεγάλαι κραυγαί ἐνθουσιασμού ἔγιναν- Προσθέτω δέ περιπλέον ὅτι ὁ ἀνω εἰρημένος Ἀναστάσιος Στάης τοῦ Ἀντζόλου ἀρχηγός τῆς αὐτής αἰτερίας ὡς ἐγώ ὁ ὑπογεγραμμένος ἠμπόρεσα νά ἐξιχνιάσω[...]ἔκαμεν πρόποσιν ὑπέρ τῶν ἀντιπροσόπων ῥιζοσπαστών τῆς Ἐννάτης Βουλῆς καί τοῦτο ἐπροξένησεν μεγάλον κρότον ἐνθουσιασμού.[...]Ἔμαθον προσέτι ὅτι ἔγινε ἡ πρότασις τῆς ἑνώσεως ἀπό τόν Κύριον Μόρμοριν Γεώργιον.».[197] (εικ.36) Συνάγεται από τα συμφραζόμενα πως ο χωροφύλακας, αναφερόμενος στο ριζοσπαστικό κόμμα, χρησιμοποιεί τη λέξη «*εταιρεία*», που παραπέμπει σε κρυφή οργάνωση και μας φέρνει στο νου κάτι παράνομο ή μυστικό, πόσο μάλλον όταν συμπληρώνεται από το ρήμα «*εξιχνιάζω*». Η περιγραφή του, δηλαδή, λεκτικά-εννοιολογικά έχει αρνητικό περιεχόμενο και ίσως αντικατοπτρίζει και το σκεπτικό των ανωτέρων του.

Βέβαια, όσο ο ριζοσπαστισμός κερδίζει υποστηρικτές, τόσο αυξάνουν και οι αντίπαλες φωνές διαμαρτυρίας. Αντιφρονούντες, νομοταγείς ή απλά φοβισμένοι πολίτες καταλογίζουν στους ριζοσπάστες όλες τις επαναστατικές ή αντισυμβατικές πράξεις της εποχής, συχνά χωρίς αποδείξεις. Παρόμοια κατηγορία εκφράζει σε επιστολή του προς την Αστυνομία, ο Διευθυντής του Σχολείου Μυλοποτάμου που γνωστοποιεί: «*λεπτομερός ὅτι τό κόμμα τῆς φατρίας ἐμποδίζουν τήν πρόοδον τοῦΔημοσίου Σχολείου Μυλοποτάμου καί μέ δρυμή πάθη ὡς ἐπαναστάται ἔσπασαν τά γυαλία τῆς Σχολῆς[...]*».[198]

[197] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

[198] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1852, Φάκ.42.

Από τα έγγραφα του αρχειακού υλικού που μελετήθηκαν ξεχωρίζει ένα ιδιαίτερο χειρόγραφο κείμενο, που τιτλοφορείται «Καταχθόνιο έργο», είναι ανώνυμο, χωρίς δήλωση έτους, με την υπογραφή «*ἐκ τῶν συμπολιτῶν σας*». Ενδεχομένως, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί πως πρόκειται για προκήρυξη πολιτικού περιεχομένου, που με φλογερή γραφή καταδικάζει τους «*προστασιανούς*» και τις πρακτικές τους. Εξετάζοντας το ύφος, τη γλώσσα και τη ρητορική εικάζω ότι συντάκτης του είναι κάποιος ριζοσπάστης. Αντίστοιχα φυλλάδια ή ημίφυλλα (pamphlets) κυκλοφορούσαν στην Επτάνησο.[199] Το πιο πιθανό είναι να εισήχθει στα Κύθηρα και συντάκτης του να είναι κάποιος Κεφαλονίτης ή Ζακυνθινός. Θυμίζει στους πολίτες το πατριωτικό τους καθήκον και γενικώς στοχεύει να προβληματίσει επί της πολιτικο-κοινωνικής πραγματικότητας και να αφυπνίσει. Ο συγγραφέας διαπιστώνει πως «*σπαραξικάρδια γεγονότα καθ' ἡμέραν ταράττουν τήν ἀγαθήν ψυχήν μας*», καθώς βλέπει «*την κατασπατάλευσιν ξένων ἀνθρώπων*», απευθύνεται στους συμπολίτες του τονίζοντας τις θυσίες και ευθύνες τους και τις τακτικές των ξένων που «*τρώγωντες τό ψώμιον τοῦ χωρίου*» επιθυμούν να τους «*καταπιούν*» και να τους «*βάλον εἰς βαθύν λάκον*».[200] (εικ.37) Ως εκ τούτου, μπορεί κάποιος να διαπιστώσει τη συσσωρευμένη κοινωνική αδικία και τον λαϊκό πόνο-θυμό που η καταπίεση από ντόπιους και ξένους αφέντες, το οικονομικό αδιέξοδο, οι συνθήκες διαβίωσης και οι ματαιωμένες προσδοκίες έχουν γεννήσει στα μικρά και μεσαία κοινωνικά στρώματα. Το ζήτημα της δημοκρατίας, ήτοι η επίτευξη κοινωνικής ισότητας, διαπλέκεται με το εθνικό και την απέχθεια των ξένων, σε ένα κοινό όραμα. Η επιμονή στα δεινά που προκαλούνται από ξένους, μας θυμίζει τον *«ξενισμό»*, όπως υπήρχε στη σκέψη του Μομφερράτου.[201]

Η αντιπάθεια των απλών πολιτών προς το καθεστώς εμφανίζεται, εμμέσως, σε μία επιστολή διαμαρτυρίας, αφορούσα τους υπαλλήλους της κυβέρνησης. Σύμφωνα με τον συντάκτη, αυτοί, προσβάλλουν τη δημόσια αιδώ, καταργούν τον σεβασμό και τις ηθικές αξίες, για αυτό και λοιδορούνται από όλο τον κόσμο. Διαβάζουμε: «*[...]δέ ἐξόφλησαν τό χρέος οἱ τίμιοι ἀρχοντες καί υπάλληλοι τῆς Κυβερνήσεως[...]Ἰδού ποίους ἀνθρώπους ἔχει ἡ Κυβέρνησις*», ακόμη στην ίδια επιστολή: «*ἐτεκνοποίησεν μετ'αὐτής καί εἰσέτι τής ἔχει ὡς παλακίδαν τοῦ πλήν δέν πειράζει διότι κάθα ὑπάλληλος τῆς*

[199] Αλισανδράτος (1984), σ. 33.

[200] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα, άγνωστο έτος, Φάκ.11.

[201] «Τα ολέθρια του ξενισμού αποτελέσματα», *Αναγέννησις*, αρ.φύλλου 6, 4.5.1849, Κεφαλληνία, σ. 1.

Κυβερνήσεως καί μάλιστα εἰς τόν κλάδον ὅπου ὑπόκειται ἀμέσως εἰς τόν ἁρμοστήν τό κάμνει διά να δείχνη τό καλόν παράδειγμα εἰς τον λαόν ὅπως οὗτος ἀποδίδει τάς εὐχαριστίας του εἰς τήν Κυβέρνησιν καί την Προστασίαν ἥτις διαλέγει καί ἔχει εἰς τά ἐπαγγέλματα τοιούτους Ἥρωας-». Η μαρτυρία αυτή είναι ενδιαφέρουσα, διότι, αφενός αποκαλύπτει τη διαφθορά του ανθρώπινου δυναμικού της Αγγλικής Διοίκησης και αφετέρου τον αντίκτυπο αυτής στην κοινή γνώμη, που αντικρίζει την ευτελή εικόνα της Κυβέρνησης διαμέσου των οργάνων της.[202]

Συμπερασματικά, η επαφή των ντόπιων με τους εξόριστους ριζοσπάστες οδήγησε στην οργάνωση του ριζοσπαστικού κόμματος Κυθήρων, γεγονός που ενοχλούσε τους μεταρρυθμιστές. Η Διοίκηση ήλεγχε αυστηρά τους πολίτες, μέσω της Αστυνομίας, που με προληπτικά μέτρα προσπαθούσε να ανακόψει την εκλογική επίδραση των ριζοσπαστών. Οι κοινωνικές συναναστροφές και οι ύποπτες επαφές παρακολουθούνται. Οι προεστοί συνεργάζονται με τις Αρχές, ασκούν επιρροή κατά των ριζοσπαστών και λογοδοτούν για την κατάσταση στις περιοχές τους. Χωροφύλακες, κλητήρες, διοικητικοί υπάλληλοι διατάζονται να επαγρυπτούν. Ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου, ως ριζοσπαστική διοργάνωση, αντικατοπτρίζει εύγλωττα τόσο τις ιδέες των Κυθηρίων ριζοσπαστών, όσο και τις τακτικές δίωξης της Αγγλικής Αστυνομίας.

2α. Κυθήριοι Ριζοσπάστες

Τα Κύθηρα και Αντικύθηρα αποτελούσαν κοινή εκλογική περιφέρεια με ενιαία εκπροσώπηση στην Ιόνιο Βουλή. Από τα Αντικύθηρα, όμως, κανένας ριζοσπάστης δεν ακολούθησε πολιτική σταδιοδρομία ούτε εκλέχθηκε βουλευτής. Από την άλλη, στα Κύθηρα, διακρίθηκαν σπουδαίοι πολιτικοί άντρες. Ο σημαντικότερος ριζοσπάστης των Κυθήρων και πρωτεργάτης του κόμματος ήταν ο Γεώργιος Μόρμορης. Τον Μόρμορη ακολούθησαν, με ενεργή πολιτική συμμετοχή, οι Κοσμάς Πανάρετος, Γεώργιος Αρώνης-Παναγιωτόπουλος και Δημήτριος Ραπτάκης. Σύγχρονός τους, χωρίς ανάμειξη στα γεγονότα και πολιτική δράση, υπήρξε ο

[202] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1857, Φάκ.11.

Αντώνιος Φατσέας, μια σπουδαία πνευματική φυσιογνωμία του νησιού, ενωτιστής και πολέμιος της Προστασίας.

Αναλυτικότερα, ο Γεώργιος ή Τζώρτζης Μόρμορης (1814-1896) γεννήθηκε το 1814 στη Χώρα Κυθήρων, σπούδασε στη Νομική Σχολή Αθηνών και ακολούθως στο Παρίσι. (εικ.38) Εργάστηκε ως καθηγητής Γαλλικής φιλολογίας στη Σύρο και στη Βιτσαμάνειο Σχολή Κυθήρων. Στα φοιτητικά του χρόνια στο Παρίσι συνδέεται με Επτανήσιους φοιτητές, αργότερα διακεκριμένους ριζοσπάστες, μεταξύ άλλων τους Μεταξά, Δομενεγίνη, Καλλίνικο, ενώ συμφοιτητής στη Νομική και καλός του φίλος είναι ο Ζερβός-Ιακωβάτος. Όλοι αυτοί μαζί ιδρύουν μία ένωση, που συστήνεται στο Παρίσι, εν είδει φιλικής εταιρείας για τη στήριξη του επτανησιακού αγώνα. Αυτό το φυτώριο των Παρισίων διέδωσε τις απελευθερωτικές και δημοκρατικές ιδέες στα Επτάνησα.[203] Το 1850, όταν ο Ζερβός προετοίμαζε το ψήφισμα της Ένωσης στην Θ΄Ιόνιο Βουλή επικοινώνησε με τον Μόρμορη καλώντας τον σε υποστήριξη και οργάνωση ενός ριζοσπαστικού κόμματος στα Κύθηρα, που ακόμα δεν υπήρχε. Ο Μόρμορης αποδέχεται την πρόταση και συστρατεύεται με τον Κοσμά Πανάρετο και Γεώργιο Αρώνη-Παναγιωτόπουλο, που ιδρύουν ριζοσπαστικό κόμμα στα Κύθηρα.

Ήταν ο πρώτος Κυθήριος ριζοσπάστης με πολιτική δράση και άποψη, για αυτό υφίσταται τη διαρκή κατασκοπία των Αρχών σε όλες τις κινήσεις και επαφές του. Σε μία, όπως σημειώνεται, «*μυστική εἴδησις*» προς την Αστυνομία, το 1852, αναφέρεται πως ο Γεώργιος Μόρμορης συναντά τον Ιωάννη Μοσκοβέλη στον δρόμο: «*ἀπαντήθησαν ἐπιάσθησαν ἀπό τά χαίρια καί ὀμίλησαν δυό τρία λόγια Γαλλιστί καί ἀκολούθως βαστούμενοι ἀπό τή χείρα ὡς πρότερον ἐπροχώρησαν πρός τά ἐπάνω*». Εικάζουμε πως η συνάντηση ήταν προγραμματισμένη, όπως φανερώνει η ενεργοποίηση του μηχανισμού της αστυνομίας, καθώς οι εντεταλμένοι πληροφοριοδότες μαρτυρούν πως: «*τήν εἴδησιν ἐλάβομεν ἀπό ἐσάς χθές τό ἐσπέρας*».[204] (εικ.39) Παρόμοια αναφορά του ίδιου έτους κάνει γνωστό στον Διευθυντή: «*ὅτι καθημερινῶς βλέπομεν τόν <u>Θεόδωρον Κασιμάτην αλοίζο</u> νά συνομιλῆ καί να περιφέρεται εἰς τους δρόμους βαστούμενος ἀπό τό μπράτζο μέ τόν Κυρ.Γεώργιον Μόρμορην, τοῦτο δέ συνέβη ἀκόμη καί τήν νύκτα*». (εικ.40) Διαπιστώνεται από τα

[203] Ελένη Κορωναίου, «Ο ριζοσπάστης Τζώρτης Μόρμορης (1814-1896)», *Κυθηραϊκή Ιδέα*, τχ. 96, Κύθηρα (1989), σ. 4.

[204] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

συμφραζόμενα ότι όλοι οι πολίτες που συναναστρέφεται στοχοποιούνται και εν συνεχεία, παρακολουθούνται διαρκώς. Η προσπάθεια ιχνηλάτησης όλων των μελών του ριζοσπαστικού δικτύου, η ανίχνευση των επαφών, της διάρκειας, των συζητήσεών τους, απασχολούν έντονα την Αστυνομία, όπως προκύπτει από τα έγγραφα. Ο Θεόδωρος Κασιμάτης Αλοΐζος ανήκε στον ευρύτερο ριζοσπαστικό χώρο, μάλιστα αργότερα, ασχολείται ενεργά με την πολιτική και εκλέγεται βουλευτής στην Θ΄(1868) και ΙΑ΄(1872) Ελληνική Βουλή.[205] (Πίνακας 3)

Είναι ενδεικτική η αναφορά του χωροφύλακα Σπύρου Λαδόπουλου, όταν, στην Διεύθυνση της Αστυνομίας, ρωτήθηκε τι γνώριζε για τον εν λόγω ριζοσπάστη και ακόμα έναν ομοϊδεάτη του: «*Γνωρίζω καί ἐγω ὡς καθώς ὅλλοι γνορίζουμε ὁτι αὐτοι οἱ δύο Μόρμορης καί Λαζιότης εἶναι ἐνάντιοι τῆς Κυβερνήσεος, καί με τά φερσιματά τους σκαλδαρούνε τά κεφάλια καί τῶν ἄλλων- τήν ὑστερων εὐδομάδα [...]κάνοντας ἐγό ῥοούτα βράδι ἐρχόμενος ἀπό τό σπίτι μου,[...]τών απέντησα τόν Κυρ.Γιόργιον Μόρμορη καί τον Γιόργιον Λασιότη ποῦ ἡτον μαζή καί τοῦτος ὁ ἱστερος τραγουδούσε καί ὁ Τζόρτζης Μόρμορης μοῦ λέγει παῖς ἀυτουνοῦ τοῦ Λαζιότη διά χορατό νά μήν τραγουδή καί τοῦ το εἶπα καί αὗτος μοῦ ἀπεκρίθη δέν ἐχω ἀνάγκη κανένα γοβέρνο, οὔτε ἑκατό γοβέρνα. Αὐτοί οἱ δίο ἐχουν πάντοτε συναναστροφαί ἐπειδῆ πολλαῖς φοραῖς τούς βλέπω μαζή.*».[206] Ο χωροφύλακας εμφατικά παρουσιάζει την προκλητική συμπεριφορά των ριζοσπαστών.

Πιθανολογείται, ότι ο Μόρμορης απελευθέρωνε αιχμάλωτους ριζοσπάστες από τα Επτάνησα που ήταν φυλακισμένοι των Βρετανών στο φρούριο της Πόλης.[207] Το 1851 εξορίστηκε από τις βρετανικές αρχές για 10 μήνες στον Αυλέμωνα Κυθήρων με κατηγορία τις επαφές και την επιστολογραφία του με τον Ηλία Ζερβό-Ιακωβάτο.[208] Η καταδίωξή του, όμως, συνεχίζεται, όταν τον Φεβρουάριο του 1852 «*κραχθείς ἐπαρρησιάσθη*» στην τοπική Διεύθυνση της Εκτελεστικής Αστυνομίας και «*καθυπεβλήθη νά δόση μίαν γενικήν ἐγγίησιν διά λίτρας στερλίναις ἑκατόν διά τήν καλήν διαγωγήν τοῦ καί για τό διάστημα μηνῶν ὀκτό*». Κατηγορείται για ύβρεις και απόπειρα επανάστασης, ο ίδιος, απτόητος και επικαλούμενος τις νομικές του γνώσεις

[205] Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση 8, 20.5.1868, σ. 42-44 και Συνεδρίαση 34, 5.7.1868, σ. 177-178.

[206] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1851, Φάκ.11.

[207] Μιχαήλ Κ. Πετρόχειλος, *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*, Αθήνα 1940, σ. 65.

[208] Στο ίδιο.

επιμένει στην εξέταση όλων των μαρτύρων και κυρίως αυτών που προβάλλει ο ίδιος. Έτσι επιθυμεί να «*συγκριθοῦν μέ ἐκείνους πού μέ ἐπιβαρίνουν διά νά ἠμπορέσω καί ἐγώ ὁ ἴδιος νά τούς ἐρωτίσω εἰς ποίας ὅρας καί εἰς ποῖον καιρόν καί τόπον ἐγῶ ἤβριζα καί ἐπαρακινοῦσα τούς ἀνθρώπους εἰς στάσεις*-». Ξεκαθαρίζει με πυγμή ότι «*Εἰς ἐνᾶντιάν περίστασες δέν δύναμε νά δόσω τήν ζητουμένην ἐγγιησιν διότι τοιουτοτρόπος ὁ ἴδιος καταδικάζω τόν ἐαῦτόν μου καί βλάπτω τήν ὑπολησίν μου διότι θεορούμαι ὡς κακοποιός καί ἐκδοτος εἰς κακουργήματα καί ἐνκλίματα*».[209] (εικ.41)

Το 1858 ο Μόρμορης, εξ'ονόματος των Κυθήρων επιμελείται το υπόμνημα, που τα μέλη της ΙΑ΄ Βουλής (1857-1862) προωθούν στον Γλάδστωνα. Ο Κοσμάς Πανάρετος συμμετέχει στην ενδεκαμελή επιτροπή που το υπέβαλε.[210] Ο Μόρμορης, μεταξύ άλλων, γράφει: «*ὁ λαός τῶν Κυθήρων πρεσβεύει[...]τῆς μυριοποθήτου Ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μετά τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, μεθ'οὑ συνδέεται μετά τῶν ἀδιαρρήκτων τῆς ἐθνικότητος δεσμῶν, τῆς θρησκείας, τῆς γλώσσης, τῶν ἠθῶν καί ἐθίμων καί τῶν λαμπροτέρων καί ἐνδοξοτέρων ἱστορικῶν ἀναμνήσεων[...]Πᾶσα περατέρω παράτασις ξένης προστασίας ἐπί τῆς Ἑλληνικῆς χώρας τοῦ Ἰονίου κράτους,εἶναι ἀναχρονισμός πολιτικός*».[211] Διακρίνεται στο υπόμνημα η βασική επιχειρηματολογία των ριζοσπαστών περί εθνικής ταυτότητας και κατακρίνεται η συνέχιση της Προστασίας, ως αναχρονισμός.

Συμμμετείχε στην ΙΓ΄Ιόνιο Βουλή (συνήλθε στις 19 Σεπτεμβρίου 1863) που εξέδωσε το οριστικό ψήφισμα της Ένωσης.[212] Όταν αναγγέλθηκε επισήμως η υπογραφή της Συνθήκης της Ένωσης, ο Μόρμορης συγκινημένος μπήκε στο σπίτι του, στη Χώρα, έφιππος, απαγγέλοντας ένα στίχο από τον 90ο Ψαλμό του Δαυίδ: «*ο λαός ο πορευόμενος εν σκότει είδε φως μέγα*».[213] Τέλος, τον Ιούλιο του 1864, ως μέλος της επτανησιακής αντιπροσωπείας και εκπροσωπώντας τα Κύθηρα, εξελέγη πληρεξούσιος της Β΄Εθνοσυνέλευσης της Ελληνικής Βουλής, που ρύθμισε το νέο πολίτευμα της Ελλάδας. Πέθανε το 1896 και κηδεύτηκε με δημοσία δαπάνη.

---

[209] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1852, Φάκ.11.

[210] Πετρόχειλος, ό.π., σ. 65.

[211] Διονύσιος Σ.Αλβανάκης, «Οι Ριζοσπάσται των Κυθήρων», *Κυθηραϊκή Επετηρίς*, έτος Α΄, Κύθηρα (1909), σ. 97-98.

[212] Ιδρωμένος, ό.π., σ. 135.

[213] Κορωναίου, ό.π., σ. 4.

Από τον Ηλία Ζερβό-Ιακωβάτο, το διάστημα της εξάμηνης εξορίας του στα Κύθηρα (1849) μυήθηκαν στο ριζοσπαστισμό ο Κοσμάς Πανάρετος (1820-1901), από τον Ποταμό και ο Γεώργιος Αρώνης Παναγιωτόπουλος (περίπου 1817-1880) από τα Αρωνιάδικα.[214] (εικ.42) Εντάχθηκαν στο κόμμα, υπό την καθοδήγηση του Μόρμορη και εκπροσώπησαν τα Κύθηρα ως βουλευτές. Διέπρεψαν ως πολιτικοί άνδρες. Ωστόσο, ούτε αυτοί εξαιρέθηκαν από την αστυνομική κατασκοπία, έτσι τον Φεβρουάριο του 1852 παρακολουθούνται: «*ἐχθές τό ἐσπέρας πρός τάς 6 ὥρας σχεδόν, οἱ Κυρ.Γιόργιος ἀρώνης τοῦ Παναγιώτου Παναγιωτόπουλου καί Κοσμάς Πανάρετος τοῦ Πέτρου ἐπήγαν εἰς τήν οἰκίαν τοῦ Κυρ.Βαλερῖου Στάη ὁποῦ οἱ ἠκούσαμεν τούς ἔκαμε τραταμέντο καί ἔμειναν ἐκῆ ἕως ἕνα τέταρτον τῆς ὥρας, ἔπητα ἔφυγαν ἀπό αὐτο τό σπίτηον, ἐνώθησαν μέ ἄλλους χωρηκούς καί ἐπῆγαν ἔξω.*-».[215] (εικ.43)

Τα στελέχη του ριζοσπαστικού κόμματος για να λάβουν μέρος στις βουλευτικές εκλογές υπέγραφαν δηλώσεις άρνησης του ριζοσπαστισμού, καθ'υπόδειξη του Τοποτηρητή. Υποχρεώνονταν γραπτώς να απαρνηθούν τα ριζοσπαστικά τους φρονήματα. Έτσι, στις 12 Φεβρουαρίου 1853, οι Πανάρετος και Αρώνης υπέγραψαν το εξής κείμενο: «*Δηλώνω ότι τααισθήματά μου δεν είναι ριζοσπαστικά, αλλά είμαι μετριοπαθής και εκλεγμένος, δεν θα φροντίσω παρά για το καλό της πατρίδας μου*».[216] Η ίδια τοποθέτηση γινόταν και δημοσίως, κατά τη διάρκεια πολιτικών συγκεντρώσεων. Ο Γεώργιος Αρώνης, στις ομιλίες του, δήλωνε πως αποστρέφεται τις ριζοσπαστικές ιδέες και του προκαλούν απέχθεια. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Λεοντσίνη, πρόκειται περισσότερο για συμβατική δήλωση, που έκανε κάπως αυτόματα για να κατευνάσει τις Αρχές ή και τους φόβους των συμπολιτών του.[217]

Ωστόσο, μετά την εκλογή τους δήλωναν «αληθείς ριζοσπάστες». Η ανακολουθία των δηλώσεών τους ήταν αιτία που κλήθηκαν να απολογηθούν στις τοπικές αρχές.[218] Μέλη του μεταρρυθμιστικού κόμματος τους κατηγόρησαν για εξαπάτηση του λαού, καθώς οι βουλευτικοί τους όρκοι ήταν αντίθετοι με τους

---

[214] Κονόμος, *Ο Ηλίας Ζερβός*, σ. 70.

[215] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Κύθηρα 1852, Φάκ.11.

[216] Το κείμενο είναι στα ιταλικά, βλ. απόδοση στην ελληνική στο: Λεοντσίνης (2006), σ. 105.

[217] Βλ. σχετικά: Λεοντσίνης (2006), σ. 106.

[218] Ι.Α.Κ., Έγγραφα Ε.Α., Φάκ.έτους 1852.

δηλωθέντες ισχυρισμούς τους.[219] Οι ίδιοι, βέβαια, δεν μεταστράφηκαν, δεν άλλαξαν κατεύθυνση, ούτε θεώρησαν ποτέ αυτή την επιβεβλημμένη, από τους Άγγλους, διαδικασία αντιπροσωπευτική των ιδεών τους. Απολογούμενοι για τη δήλωσή τους ανέφεραν πως: «*το θεωρούμε ὡς μία ἁπλῆ διατύπωση πού δέν εἶναι ἱκανή νά βλάψει τούς ἐθνικούς πόθους καί τά ἀπαράγραπτα δικαιώματα τοῦ λαοῦ, γιά τά ὁποία ἐπιφυλασσόμεθα ἀποφασιστικά νά δράσουμε*».[220]

Ο βουλευτής Πανάρετος, τον Φεβρουάριο του 1856, δέχεται γράμμα από τον Ιωσήφ Μομφερράτο, εξόριστο τότε στην Ερίκουσα.[221] Ο Μομφερράτος εκδηλώνει τις ανησυχίες του για την ιδεολογική εκτροπή του ριζοσπαστισμού: «*αναγκάζομαι να υποθέσω,ότι διαφορά τις,ως προς τον τρόπον του θεωρείν τον ριζοσπαστισμόν,υπάρχει μεταξύ ημών.*», έτσι, αναφέρει πως: «*Είναι αναγκαίον,νομίζω η ριζοσπαστική μερίς να εκφρασθή οπωσούνπαρρησιαστικώτερα,δηλαδή εις τρόπον καθαρά ριζοσπαστικόν[...]η πεποίθησίς μου εις το ειλικρινές των αισθημάτων σας με δίδει το θάρρος να σας απευθύνω αυτάς.*».[222] Μοιράζεται τους προβληματισμούς του με έναν «*ειλικρινή φίλο*» και δηλώνει πως τον εμπιστεύεται για τις γνήσιες ριζοσπαστικές του ιδέες.

Λίγο πριν την ενσωμάτωση των νησιών, ο Αρμοστής ανακοίνωνε στον βουλευτή Κοσμά Πανάρετο πως οι Κυθήριοι θα πτώχευαν μετά την Ένωση, εισπράττοντας την απάντηση: «*κάλλιο με την Μητέρα μας ξηρό ψωμί, παρά με δυνάστας πολυτελή τραπέζια*».[223] Ο Πανάρετος μετά τη σταδιοδρομία στην Ιόνιο Βουλή, αναδείχθηκε βουλευτής στην Εθνική Βουλή με το κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.[224] Υπήρξε επί 32 έτη βουλευτής Κυθήρων, επίτευγμα που κανένας άλλος Κυθήριος πολιτικός δεν κατόρθωσε έως σήμερα. (Πίνακας 2,3) Όταν αποσύρθηκε από την πολιτική, το 1891 διετέλεσε Δήμαρχος Ποταμίων. Απεβίωσε το 1901 και στο σύγχρονο της ταφής μνημείο του, αναγράφεται: «*ηδε η πλάξ άνδρ'αγαθόν ψυχήν τε*

---

[219] Κοτινά (2014), σ. 272.

[220] Ιωάννης Φώτιος, «Ἡ ἐπέτειος τῆς Ἑνώσεως»,*Κυθηραϊκή Δράσις*, τχ. 181, Αθήνα 1 Ιουλίου 1955, σ. 1.

[221] Γιώργος Αλισανδράτος, «Ιωσήφ Μομφερράτου αυτοβιογραφικά σημειώματα», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, τχ. 7, Κέρκυρα (1970), σ. 20.

[222] Γιώργος Γ.Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ. 128-130.

[223] Δαμιανού, ό.π., σ. 226.

[224] Πετρόχειλος, ό.π., σ. 53.

και νουν μέγα έχοντα Κοσμάν Πανάρετον καλύπτει τον υπέρ ελευθέρας της επτανήσου λόγω τε και έργω παρά τη κραταιά Βρεττανία φιλοτίμως αγωνισάμενον».[225]

Ο Δημήτριος Ραπτάκης (1810-1878) από το χωριό Φράτσια μορφώνεται στα αλληλοδιδακτικά σχολεία των Άγγλων, όπου αργότερα διδάσκει και ο ίδιος. (εικ.44) Το 1832 μετακομίζει στη Σμύρνη, όπως οι περισσότεροι νέοι της γενιάς του. Το 1838 σπουδάζει στο Παρίσι Ιατρική. Το 1850 παντρεύεται στην Κωνσταντινούπολη και γεννιέται το πρώτο του παιδί, η Εριθέλγη, όνομα δικής του επινόησης. Σε όλα τα παιδιά του δίνει αρχαία ονόματα δικής του σύνθεσης, (Ελπίδημος, Τηλέκλειτος, Δάμανδρος, Πέλεια) χαρακτηριστικό της αγάπης του για τον ελληνικό πολιτισμό. Η Εριθέλγη είναι η μητέρα του μουσικού Αττίκ.[226] Το 1851 εγκαινιάζει φαρμακοπωλείο στη Σμύρνη, αλλά το 1852 αποφασίζει να επιστρέψει στα Κύθηρα, όπου δραστηριοποιείται πολιτικά με το ριζοσπαστικό κόμμα. Στις εκλογές της 27^{ης} Μαρτίου 1857, εκλέγεται πρώτη φορά και αποτελεί μέλος της ΙΑ΄Ιονίου Βουλής (1857-1862).[227] Τότε γράφει στο ημερολόγιο του: «*Τη δε 27 Μαρτίου ανεδείχθην βουλευτής, πλειοψηφείσας κατά τρείς ψήφους, δεινώς καταπολεμηθείς από πάσης της Κυθηρείου αριστοκρατίας και του χρήματος αυτής και της ραδιουργίας*».[228] Το 1858 διορίζεται γιατρός στην Σχολή της Χάλκης, απ'όπου παραιτείται το 1862 και επιστρέφει οριστικά στα Κύθηρα. Όταν το όραμά της Ένωσης ευοδώθηκε γράφει: «*1864 τη 21 Μαϊου ώρα 10^{η} υψώθη η Ελληνική σημαία εις τα Κύθηρα και την λοιπήν Επτάνησον. Ημέρα μεγάλης χαράς!*». Τον Ιούνιο του 1864 εκλέγεται πληρεξούσιος στη Β΄Εθνοσυνέλευση. Το 1869, στο ελληνικό κοινοβούλιο εκλέγεται «*καταπολεμηθείς μανιωδώς δια παντοειδών και αισχρών μέσων*». Πεθαίνει το 1878 και ενταφιάζεται στο Λειβάδι Κυθήρων.[229]

---

[225] Βίκτωρας Πανάρετος, «Αναζητώντας τις ρίζες μας. Καταγωγή ονομάτων και τοπωνυμίων του Κυθηραϊκού χώρου. Το επίθετο Πανάρετος», *Κυθηραϊκά*, τχ.22, Αθήνα Δεκέμβριος 1989, σ. 5.

[226] Δανάη Στρατηγοπούλου, *Αττίκ*, Εστία, Αθήνα 1986.

[227] Πετρόχειλος, ό.π., σ. 65.

[228] Εμμανουήλ Π.Καλλίγερος, «Από τους Ραπτάκηδες μέχρι τον Αττίκ», *Κυθηραϊκά*, 20 Οκτωβρίου 2017, [διαδικτυακή έκδοση: https://www.kythiraika.gr/apo-tous-raptakides-mechri-ton-attik/, (ημερομηνία πρόσβασης: 10 Νοεμβρίου 2020)].

[229] Στο ίδιο.

Ο Αντώνιος Φατσέας (1823-1879) υπήρξε κυρίαρχη προσωπικότητα του κυθηραϊκού πνευματικού χώρου και εν γένει των επτανησιακών γραμμάτων.[230] Είχε έντονη πατριωτική και φιλενωτική δράση, ενώ μαχόταν και για την επικράτηση του δημοτικισμού. Ανήκε στον ευρύτερο χώρο των ριζοσπαστών, πολλές φορές όμως τους κατέκρινε ή ασκούσε κριτική στις πράξεις τους.[231] Με γνωρίσματα αληθινού διαφωτιστή και διανοούμενου, ιδέες τολμηρές και προοδευτικές τοποθετούνταν απέναντι στα νεοελληνικά ζητήματα και με αιχμηρή πένα σατίριζε το αγγλικό καθεστώς ή κατακεραύνωνε το λογιωτατισμό της εποχής του. Μάλιστα, λέγεται, πως απευθύνθηκε σε πανεπιστήμιο της Γερμανίας, ζητώντας διαμεσολάβηση υπέρ της δημοτικής.[232] Ασχολήθηκε και με τη σατιρική ποίηση, εντυπωσιάζοντας με το ποίημα «Ευχές της Πρωτοχρονιάς».[233] Άλλα έργα του είναι «Οι Άγγλοι στην Επτάνησο», όπου στηλιτεύει τις πονηριές-απάτες των ξένων και τις αδικίες που διαπράττουν εις βάρος του λαού. Ο «Χωριάτης Κεφαλλονίτης», ένα διαφωτιστικό δοκίμιο γύρω από την Αγγλοκρατία, ο «Μπερτόλδος» και άλλα.[234] Στο έργο του «Θεομπαίχτης παιδαγωγός», δήλωνε για την ελευθεροτυπία που παραχώρησε ο Σήτων, πως: «*αν την θεωρήσομεν και ελευθερωτάτην, είναι δια να ρίψη στάκτην εις τα μάτια, να διαιρέση, να ξεσχίση, εν τούτοις δε να δώσει καιρόν εις την Προστασίαν*».[235]

Τελικά, παρ'όλες τις καταδιώξεις της Αστυνομίας και τις κατηγορίες των αντιπάλων, διαπιστώνουμε ότι οι Κυθήριοι ριζοσπάστες προσέφεραν με θέρμη τις υπηρεσίες τους στην ιερή υπόθεση της Ένωσης. Πρωτεργάτης του κινήματος ήταν ο

---

[230] Γιώργος Βαλέτας, «Τα Εφτανησιώτικα γράμματα από την άλωση έως την ένωση (1453-1864)», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 146.

[231] Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, *Κυθηραϊκή Ανθολογία. Ποίηση-Πεζός Λόγος*, Αθήνα 1987, σ. 333. Βλ. αναλυτικά: Απόσπασμα από τις «Χωριάτικες Γραφές».

[232] Στο ίδιο, σ. 146.

[233] Φώτος Γιοφύλλης, «Η ποίηση στα Επτάνησα, από τότε που έπεσε η Πόλη έως την Ένωση (1453-1864)», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 165-166.

[234] Γ.Ν.Νικηφοράκη, «Τα πνευματικά Κύθηρα. Λόγιοι, ιστορικοί, λαογράφοι, επιστήμονες, εικαστικοί και στιχουργοί», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 5 Ιουλίου 1998, σ. 22.

[235] Νίκος Σκιαδάς, «Η επιβολή της λογοκρισίας και οι αγώνες των Επτανησίων για την κατάκτηση της Ελευθεροτυπίας», στο: Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος (επιμ.), Ε΄Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου1986), τμ. 2, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, σ. 158.

Γεώργιος Μόρμορης. Η συστράτευσή του με τους υπόλοιπους Επτανήσιους φοιτητές στο Παρίσι σε κοινές ριζοσπαστικές δράσεις καταδεικνύουν τη συσπείρωση όλων σε έναν, μάλλον κλειστό κύκλο-ομάδα. Συνάμα, η ίδια η δυνατότητα των σπουδών δηλώνει πως δεν ανήκουν στην κατώτερη τάξη, αλλά έχουν οικονομική άνεση. Κάποιοι από τους Κυθήριους ριζοσπάστες είναι περισσότερο πνευματικοί και κοσμοπολίτες (Μόρμορης, Ραπτάκης), άλλοι λιγότερο καλλιεργημένοι και λαϊκοί (Αρώνης-Παναγιωτόπουλος), δηλαδή, εντοπίζεται ανάμεσά τους, μορφωτικό-πνευματικό ή και κοινωνικό χάσμα, όλοι τους όμως, πορεύτηκαν με τις αξίες του Διαφωτισμού και του φιλελευθερισμού της εποχής. Συμπεραίνουμε πως έδειξαν την αφοσίωσή τους στον ελληνικό πολιτισμό και την καθαρή τους κρίση απέναντι στις πρακτικές της Προστασίας, διατήρησαν τις επαφές τους με στελέχη του κόμματος, άντεξαν την εξορία, τις δικαστικές διαμάχες, την αστυνομική πίεση και παρακολούθηση. Στο υπόμνημά τους προς τον Γλάδστωνα συμπυκνώνονται όλες οι αξίες που πρέσβευαν.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα καταλήγει σε χρήσιμα συμπεράσματα γύρω από τον κυθηραϊκό ριζοσπαστισμό, τις επιρροές και την εξέλιξή του, καθώς και την αντιμετώπισή του από τη Βρετανική Προστασία. Η περίπτωση των Κυθήρων-Αντικυθήρων, αν και αποτελεί μικρογραφία και επιμέρους θέμα του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού, δεν μπορεί να ειδωθεί έξω από τις ευρωπαϊκές πολιτικές εξελίξεις του 19^{ου} αιώνα και του ευρύτερου Επτανησιακού Ζητήματος. Η ιδεολογία των Γάλλων Δημοκρατικών, οι επαναστάσεις του 1830 και 1848, το αφήγημα της αυτοδιάθεσης των λαών, ο εθνικισμός, ο φιλελευθερισμός, ο καρμποναρισμός και η ιταλική ενοποίηση, η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος και η θέση που τήρησε η Προστάτιδα Αγγλία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, έδρασαν ως καταλύτες στη γένεση και ανάπτυξη του Επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Συνάμα, οι σπουδές των νέων στη Δύση αναβάθμισαν εξαιρετικά το μορφωτικό επίπεδο της Επτανήσου, έτσι που πρόσφερε στην πολιτική σκηνή μια καινούρια και εξελιγμένη, ευρωπαϊκού τύπου, γενιά ανδρών. Μάλιστα, η επιχειρηματολογία των οπαδών των κομμάτων αντανακλά το ιδεολογικό περιεχόμενο εν γένει του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι της εποχής και την προσπάθεια εφαρμογής των αρχών του στην επτανησιακή πολιτική. Έπειτα, δεν παραβλέπουμε τον συσχετισμό του κινήματος με τις ευρύτερες ελληνικές εξελίξεις. Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας, η επαφή με τους πρωταγωνίστες της Επανάστασης και η ίδρυση Κράτους, ενέπνευσε τους Επτανήσιους και ώθησε τις δράσεις τους. Η Επτάνησος ήταν σταθερά προσηλωμένη στην Ελλάδα (συμβολή στην Επανάσταση, συμμετοχή στις εξεγέρσεις της Θεσσαλίας και Ηπείρου, εορτασμός της 25^{η} Μαρτίου, πίστη στη Μεγάλη Ιδέα).

Αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων του 1848/1849 είναι η επίσημη δημιουργία του ριζοσπαστικού κόμματος, ως αντίπαλον δέος στο μεταρρυθμιστικό. Τα δυο κόμματα είχαν διαφορετική πολιτική θεώρηση. Οι μεν ριζοσπάστες πολιτικοί της Επτανήσου αντιμετώπισαν το Κοινοβούλιο ως μέσο της πολιτειακής ανατροπής που στόχευαν, σε αντίθεση με τους μεταρρυθμιστές που κινήθηκαν μέσα στα πλαίσια των θεσμών, επιδιώκοντας μετασχηματισμούς. Ειδικότερα, στα Κύθηρα, τα πολιτικά πρόσωπα ανήκουν περισσότερο στον συντηρητικό χώρο και παραμένουν ανενεργά ή

ανέκφραστα, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του αιώνα. Ωστόσο, οι εξόριστοι συμβάλλουν στη δημιουργία του ριζοσπαστικού κόμματος Κυθήρων. Ενώ, τα ιδιαίτερα και εγγενή χαρακτηριστικά της κυθηραϊκής κοινωνίας, που συνδέονται περισσότερο με τη διαδικασία ωρίμανσης-ενηλικίωσης των πολιτών στο πρότερο καθεστώς, οδήγησαν σταδιακά στη ριζοσπαστικοποίησή της. Έπειτα, ο πολιτικός/επαγγελματικός αποκλεισμός μεγάλης κοινωνικής μερίδας, η βαριά φορολογία, η οικονομική ανισότητα, οι άδικες-εξαναγκαστικές «*Αγγαρείες*» συχνά αγανακτούσαν τους Κυθήριους, όπως διαφαίνεται στη διακωμώδηση της εξουσίας των Άγγλων. Από τα έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας πληροφορούμαστε ότι οι εκδηλώσεις των προεκλογικών περιόδων παρακολουθούνταν από την Αστυνομία, που κατηγοριοποιούσε τους πολίτες, ανάλογα με τα φρονήματά τους. Αυστηρή παρακολούθηση εφάρμοζε επίσης στους υποψήφιους ή και ήδη εκλεγμένους ριζοσπάστες, έλεγχε ακόμη τις συναναστροφές τους, τους καλούσε για ανακρίσεις, τους επέβαλε πρόστιμα και τους εξανάγκαζε σε αποκήρυξη της ιδεολογίας τους. Παρόμοιες τακτικές με αυστηρούς-λεπτομερείς κανόνες εφάρμοζε και στους εξόριστους των Αντικυθήρων.

Σε ό,τι αφορά την Αστυνομία, ως όργανο άσκησης της Βρετανικής πολιτικής, καταλήγουμε στον συλλογισμό πως η δομή των υπηρεσιών της παρουσιάζει αυστηρή οργάνωση, τακτική ενημερωτική επικοινωνία, εντατικό έλεγχο πολιτών και υπαλλήλων, σύστημα έγκαιρης πληροφόρησης και άμεσης δράσης. Η πληθώρα των αρχειακών στοιχείων φωτίζει τη λειτουργία, τις βαθμίδες και την ιεραρχία της. Εντοπίζουμε μεταξύ άλλων, αξιώματα, όπως χωροφύλακες, αστυφύλακες, ενωματάρχες, υγειονόμους, κλητήρες, φύλακες με τις ακριβείς αρμοδιότητές τους και τα προσωπικά τους στοιχεία. Κάποια ονοματεπώνυμα αυτής της ανθρώπινης αλυσίδας παραπέμπουν σε καταγωγή από άλλο νησί των Επτανήσων, έτσι αποτελούν σπουδαίο υλικό πληροφόρησης για παραπέρα συγκριτική μελέτη πιθανών τοποθετήσεων ή μετακινήσεων μεταξύ υπαλλήλων των Αστυνομικών Διευθύνσεων.

Στον προαναφερθέντα προσωπογραφικό πλούτο, προστίθενται ονόματα και επαγγελματικές ιδιότητες πολιτών που παρακολουθούνται από την Αστυνομία. Ενώ, στις ενυπόγραφες αναφορές προς την Αστυνομία απαντούν αρκετά ονόματα συνεργατών της, όπως των προεστών που δηλώνουν και τους τόπους δικαιοδοσίας τους. Στις επιστολές τους διακρίνονται τα πολιτικά τους επιχειρήματα και οι παρεμβάσεις τους, καθ'υπόδειξη της Αστυνομίας, στην προσωπική ζωή των

συμπολιτών τους. Αποτελούν, ακόμη, ενδιαφέρουσα πηγή άντλησης συμπερασμάτων περί γεωγραφικής κατανομής του ριζοσπαστισμού. Πράγματι εντοπίζεται ένας διαχωρισμός της πολιτικής ιδεολογίας των κατοίκων, που έχει προϊστορία (ο νότος αποτελούσε την έδρα της βενετικής αριστοκρατίας, που επί Επτανήσου Πολιτείας μεταφέρθηκε στον λαϊκότερο βορρά), εντούτοις ενισχύεται. Συνεκτιμώντας το μορφωτικό επίπεδο, την οικονομική δυνατότητα από τους κλάδους επαγγελματικής ενασχόλησης ανά διαμέρισμα (βορράς-νότος), ακόμα και την καταγωγή των πολιτικών ανδρών της εποχής ή τον τρόπο που επηρέαζαν και συσπείρωναν τους ψηφοφόρους τους, προκύπτει σαφής διάκριση μεταξύ ριζοσπαστικού βορρά και συντηρητικότερου-εξουσιοκεντρικού νότου.

Σύμφωνα με το περιεχόμενο των εγγράφων που εξετάστηκαν, διαπιστώνεται ότι η επιχειρηματολογία και η ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι Κυθήριοι και Αντικυθήριοι πρωταγωνιστές της περιόδου συνάδει με την αντίστοιχη της υπόλοιπης Επτανήσου. Έτσι, λοιπόν, παρουσιάζονται κοινοί χαρακτηρισμοί για τις εκατέρωθεν πολιτικές ομάδες. Παράλληλα, διαφαίνεται, μέσω του λόγου ,η οξεία αντιπαράθεση και οι φορτισμένες απόψεις όλων των πλευρών (από την μια Αγγλική Κυβέρνηση/Ε.Αστυνομία - από την άλλη ριζοσπάστες-μεταρρυθμιστές). Επισημαίνονται όροι μειωτικοί («*μπερούκες*», «*καμαρίλες*»), ειρωνικοί («*Ζήτω Ζήτω ό Μαγιόρ Ἄρβεστ*») ή εθνικού περιεχομένου («*γραικοί*», «*Ρομοίους*»,«*ἀντάρτης εἰς τήν ῥούμελην*»). Υπάρχουν ακόμα μεταξύ άλλων συμβολισμοί, αλληγορίες («*να ἐξυμνησθοῦν οἱ ὑπέρ πατρίδος πεσόντες*», «*πρόποσιν ὑπέρ τῆς ἑνώσεως», «Καλή Ένωσις», «ἀρχηγός τῆς αἰτερίας»*) και παραλληλισμοί («*τό κόμμα τῶν ἀρχόντῶν*»).

Συνάγεται, επίσης ότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η Ένωση, το 1864, φαίνεται πως, στη δεδομένη συγκυρία, εξυπηρετούσε περισσότερο την αγγλική διπλωματία, που έκτοτε διείσδυσε στην ελληνική πολιτική ζωή. Ένα ερευνητικό ερώτημα που ανακύπτει, είναι οι τυχόν αφομοιώσεις των Επτανήσιων ριζοσπαστών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο σε σημείο διαστρέβλωσης των ιδεών τους και τίνι τρόπω επετεύχθη. Παρόμοια έρευνα θα είχε ενδιφέρον να πραγματοποιηθεί ώστε να αναδειχθούν και οι συνέπειες της εισόδου τους στην ελληνική πολιτική ζωή.

Η αρχειακή πληροφόρηση αποκαλύπτει ευρύτατα και πλούσια πεδία παρατήρησης και έρευνας, πέρα από την πολιτική διάσταση, όπου επικεντρώθηκε η

έρευνα. Ενδεικτικά, υπάρχουν εκατοντάδες αναφορές για τη μετανάστευση, για κοινωνικές εκδηλώσεις, επαγγέλματα και επαγγελματικούς χώρους, τοπωνύμια, ονοματεπώνυμα, δικαστικές έριδες, ποινικά αδικήματα, κατασκευαστικά έργα, που δημιουργούν μια πολυδιάστατη, ζωηρή και ζωντανή εικόνα της κοινωνίας, ανοικτή σε ποικίλες ερμηνείες και προεκτάσεις. Θέματα κοινωνικά, εθιμοτυπικά, ηθογραφικά και ψυχογραφικά περιμένουν να ερευνηθούν, για να προσφέρουν μια πληρέστερη εικόνα της έννοιας του πολίτη αυτής της κοινωνίας και εποχής.

Τέλος, θα είχε ενδιαφέρον να πραγματοποιηθεί μια σύγκριση της Αγγλοκρατίας του 19^{ου} με την Αγγλοκρατία του 20^{ου} αιώνα, των Επτανήσων με την Κύπρο, ανιχνεύοντας τον τρόπο μετάγγισης της επτανησιακής ριζοσπαστικής ιδεολογίας στους ενωτικούς Κύπριους. Αλήθεια, σε μια προβολή του χρόνου, τι θα μπορούσε, άραγε, να εκμυστηρευτεί, να ρωτήσει, ή να συμβουλεύσει ένας Κυθήριος ριζοσπάστης έναν Κύπριο αγωνιστή;

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Πηγές

Α1.Αδημοσίευτες

1. Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων (Ι.Α.Κ.):

Έγγραφα της Εκτελεστικής Αστυνομίας, (Ε.Α.)

- Ε.Α., (Αντικύθηρα 1851-1852):
  Φάκελοι: 8, 41, 42, 43, 351, 352, 355.
- Ε.Α., (Αντικύθηρα 1852-1853):
  Φάκελοι: 351, 355.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1849):
  Φάκελος 81.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1850):
  Φάκελοι: 81, 82, *Ημερήσιες Διαταγές προς τους χωροφύλακες 1840-1859*.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1851):
  Φάκελοι: 11, 16, 41, *Έπαρχος Εμ.Στάης 1851-1852*.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1852):
  Φάκελοι:11, 42, 43, 66, *Εκλογικά1852*, *Αναφορέςπολιτικών*, *Αναφορέςχωροφυλάκων*.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1853):
  Φάκελοι: *Κατάλογος υποψηφίων* στις δημοτικές εκλογές 1853, *Κατάλογοι εκλογέων και εκλογίμων 1853*, *Έπαρχος Δε Ρώσσης 1853*.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1857):
  Φάκελοι: 11, 41.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1858):
  Φάκελος: 16.
- Ε.Α., (Κύθηρα 1848-1862):
  Φάκελοι: 41, 66, 81, *Επαρχείο 1824-1863*, *Αναφορές 1849-1853*.
- Ε.Α., Γενικά: (ποικίλα θέματα,αταξινόμητο υλικό)
  Φάκελοι: *μητρόα εκτοπισμένων*, *Βιβλία φυλακισμένων και εξορίστων*, *Λιτά Διοίκησης* Αντικυθήρων, *επιστολές* μεταξύ Διεύθυνσης Κυθήρων και

Διευθύνσεων των λοιπών Επτανήσων, *αναφορές χωροφυλάκων*, εκπροσώπου Κασιμάτη και πολιτών, *αναφορές προεστών* προς την Ε.Α, Αιτήματα πολιτών για άδεια μετακίνησης και μετεγκατάστασης,(διάφορα έτη).

Α2.Δημοσιευμένες

1. Κρατικά Έγγραφα

Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών:
Έγγραφα Επίσημα αφορώντα τας επί του Επτανησιακού Ζητήματος διαπραγματεύσεις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1864, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001.

- Κεφ.6.
- Κεφ.153.

Πρακτικά Συνεδριάσεων Εθνοσυνέλευσης:

- Συνεδρίασις ΣΟΘ΄,(20.7.1864).
- Συνεδρίασις ΣΠΓ΄,(22.7.1864).

Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων:

- Συνεδρίαση 8, (20.5.1868).
- Συνεδρίαση 34, (5.7.1868).

2. Εφημερίδες

Βλ.:Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, (διατίθεται στο: https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf)

- *«Αναγέννησις» Εφημερίς Εθνική και Δημοκρατική*, (Κεφαλονιά).

Αρ.φύλλου 1, 9.4.1849
Αρ.φύλλου 2, 16.4.1849
Αρ.φύλλου 6, 4.5.1849
Αρ.φύλλου 7, 21.5.1849

Αρ.φύλλου 3, 25.4.1849
Αρ.φύλλου 11, 18.6.1849
Αρ.φύλλου 22, 30.6.1851
Αρ.φύλλου 23, 7.7.1851

- *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*,(Κέρκυρα).

Αρ.φύλλου 658, 24.9.1863

- *Ο Φιλελεύθερος, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική*,(Κεφαλονιά).

Αρ.φύλλου 6, 4.7.1850
Αρ.φύλλου 42, 16.6.1851

- *Πατρίς, Εφημερίς Πολιτική*,(Κέρκυρα).

Αρ.φύλλου 54, 21.1.1850
Αρ.φύλλου 76, 1.7.1850
Αρ.φύλλου 80, 29.7.1850
Αρ.φύλλου 96, 18.11.1850

3. Απομνημονεύματα - Ιστορικά

- Ζερβός-Ιακωβάτος Ηλίας, *Η επί των Αντικυθήρων αιχμαλωσία μου και η των συναιχμαλώτων μου*, (1857), Χρίστος Σ.Θεοδωράτος (επιμ.), Αθήνα 1972.
- Ζερβός-ΙακωβάτοςΗλίας, *Βιογραφία Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου συντεθείσα παρ'αυτού του ιδίου*, (1868), Χρίστος Θεοδωράτος (επιμ.), Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήνα 1974.
- Φατσέας Αντώνιος, «Χωριάτικες γραφές», Γιώργος Βαλέτας (επιμ.), Αθήνα 1952.
- Φατσέας Αντώνιος, «Οι Άγγλοι εις την Επτάνησον», (1848), Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1987.
- Φιλήμων Ιωάννης, Δοκίμιον ιστορικόν της Ελληνικής Επαναστάσεως, τμ. 1, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, [= Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2003].

- Χιώτης Παναγιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, τμ. I-VI, Κέρκυρα-Ζάκυνθος 1849-1888.
- Χιώτης Παναγιώτης Ν., *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, (1815-1864)*, τμ. Α΄-Β΄, Τυπογραφείον «Η Επτάνησος», Ζάκυνθος 1874-1877.

Β. Βοηθήματα

Αγγελοπούλου-Δανηλάτου Λ., «Ιωσήφ Μομφερράτος», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 307-319.

Αθανασοπούλου Αφροδίτη, *Το πρόβλημα της διγλωσσίας:η περίπτωση του Σολωμού*,(διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1999.

Αλβανάκης Διονύσιος Σ., «Κυθηραϊκά Χρονικά», *Κυθηραϊκή Επετηρίς*, έτος Α΄, Κύθηρα (1909), σ. 90-91.

Αλβανάκης Διονύσιος Σ., «Οι Ριζοσπάσται των Κυθήρων»,*Κυθηραϊκή Επετηρίς*, έτος Α΄, Κύθηρα (1909), σ. 97-98.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Ιωσήφ Μομφερράτου αυτοβιογραφικά σημειώματα», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, Αρ.7, Κέρκυρα (1970), σ. 7-34.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Το χρονικό της αιχμαλωσίας του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου», *ΝέαΕστία*, τχ.91(1972), σ. 646-653.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864). Συνοπτικό Διάγραμμα», στο: Επιστημονικό Συμπόσιο, *Το Ιόνιο. Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός*, (Αθήνα, 15-17 Οκτωβρίου 1984), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1984, σ. 25-43.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864) και η σχέση του με τις γαλλικές Επαναστάσεις του 1789 και 1848 και το ιταλικό Risorgimento», στο: Β΄ Συνέδριο Επτανησιακού Πολιτισμού, *Πολιτισμικές επαφές*

στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16ος-20ός αι., (Λευκάδα, 3-8 Σεπτεμβρίου 1984), Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 337-373.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος και οι άλλοι Ριζοσπάστες εξόριστοι στα Αντικύθηρα», στο: Γιώργος Λεοντσίνης - Ευαγγελία Κουνέλη (επιμ.), *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, (Κύθηρα, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000), τμ. Γ΄, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2003, σ. 23-36.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός: Το Σχίσμα», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 77-84.

Αλισανδράτος Γιώργος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008.

Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Α. Βίος.Επιστολές και πολιτικά κείμενα*, Ίκαρος, Αθήνα 1981.

Βαλέτας Γιώργος, «Τα Εφτανησιώτικα γράμματα από την άλωση έως την ένωση (1453-1864)», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 93-152.

Βασιλάτος Νίκος Γερ., «Η σκοτεινή πλευρά της Ένωσης. Αφοπλισμός των φρουρίων και καταστροφή σημαντικών οχυρώσεων της Κέρκυρας», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 355-366.

Βερύκιος Σπύρος Χ., *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 1964.

Berstein Serge-Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815 - 1919*, τμ.2, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Γιαννάτου Αγγελική, *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός: 1848-1865*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2005.

Γιαννάτου Αγγελική, «Βουβές μορφές του Επτανησιακού ριζοσπαστισμού: Η Χρυσάνθη Σολομού», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 55-64.

Γιοφύλλης Φώτος, «Η ποίηση στα Επτάνησα. Από τότε που έπεσε η Πόλη έως την Ένωση (1453-1864)», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 153-169.

Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, Συμμετρία, Αθήνα 2001.

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.

Δαμιανού Δέσποινα, «Η διακωμώδηση της πολιτικής εξουσίας στα αγγλοκρατούμενα Κύθηρα», στο: Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τμ. ΙΥα: *Επτανησιακός Πολιτισμός* (Μέρος Α΄), Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 214-225.

Δασκαλάκης Γεώργιος Δ., «Το συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων: Από της αποικιοκρατικής αυτονομίας εις την δημοκρατικήν ανεξαρτησίαν», *Νέα Εστία*, τχ. 76, Αθήνα (1964), σ. 239-263.

Δεληγιάννης Χρήστος Α., *Πέτρος Βράϊλας Αρμένης. Ιδεολογικές θέσεις και πολιτικές δράσεις (1835-1864) κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2018.

Δημάκης Ιωάννης Δ., Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος (1683-1923), πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Αθηνών, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Ιστορίας, Αθήνα.

Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, *Κυθηραϊκή Ανθολογία. Ποίηση-Πεζός Λόγος*, Αθήνα 1987.

Ζερβός-Ιακωβάτος Ηλίας, «Η επί της Αγγλικής Προστασίας Επτανήσιος Πολιτεία και τα κόμματα», (1884), στο: Χρήστος Σ.Θεοδωράτος (επιμ.), Γ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, (Ζάκυνθος, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965), Παράρτημα, Αθήνα 1969.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τμ.Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.

Hobsbawm Erric J., *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015.

Ιδρωμένος Ανδρέας Μ., *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, Εταιρεία προς ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1935.

Καλλιγά Ελένη, «Το Σύνταγμα του Maitland για τα Επτάνησα(1817). Ιόνιες καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ίστωρ*, τχ. 3, Αθήνα (1991), σ. 93-120.

Καλλίγερος Εμμανουήλ, *Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη. Συνοπτική Ιστορία των Κυθήρων*, Κυθηραϊκά, Αθήνα 2001.

Καλλίγερος Εμμανουήλ, «Από τους Ραπτάκηδες μέχρι τον Αττίκ», *Κυθηραϊκά*, 20 Οκτωβρίου 2017, [διατίθεται στο: https://www.kythiraika.gr/apo-tous-raptakides-mechri-ton-attik/(ημερομηνία πρόσβασης: 10 Νοεμβρίου 2020)].

Καπαδόχος Δημήτρης Χ., *Τα Επτάνησα κάτω από την ξενική κατοχή (1185-1864) και οι δυνάμεις σωτηρίας τους.Ιστορικό Διάγραμμα με την ευκαιρία των εκατόν σαράντα χρόνων από την Ένωση*, Ομοσπονδία Κερκυραϊκών Συλλόγων Αττικής, Αθήνα 2004.

Καραπιδάκης Νίκος, «Τα Επτάνησα. Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τμ.1, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 151-183.

Καρπούζης Νικόλαος Ξ., «Ο Αληθής Ριζοσπαστισμός μέσα από τον Κεφαλληνιακό τύπο, διαθλάσεις της Ιστορίας και της Επτανησιακής Κοινωνίας κατά την περίοδο 1852-1864», στο: Θεοδόσης Πυλαρινός - Παναγιώτα Τζιβάρα - Σπύρος Χρ. Καρύδης (επιμ.), Ι΄ Διεθνές ΠανιόνιοΣυνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014), [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τμ. Θ΄, Κέρκυρα (2016), σ. 95-105].

Κασιμάτης Γιάννης Δ., «Η σφαγή των Τούρκων», *Πνευματικά Κύθηρα*, τχ. 4, Αθήνα Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1983, σ. 37-38.

Κασιμάτης Γιώργος, «Ο Θεσμός της Εγχώριας Περιουσίας», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 243-255.

Κασιμάτης Ιωάννης Π., *Ιστορικά από την παλαιά και σύγχρονη Κυθηραϊκή ζωή. Θρύλοι,παραδόσεις και χρονικά του Κυθηραϊκού λαού*, Στ.Δ.Βασιλόπουλος, Αθήνα 1994.

Κατηφόρη Δέσποινα, «Οι Επτανήσιοι βουλευτές στην πρώτη δεκαετία από την Ένωση», στο: Επιστημονικό Συμπόσιο, *Το Ιόνιο. Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός*, (Αθήνα, 15-17 Οκτωβρίου 1984), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1984, σ. 95-141.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., «Επτανησιακός Διαφωτισμός: Τα όρια της ιδιομορφίας», στο: Δημήτρης Χ. Σκλαβενίτης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002), τμ. Α΄, *Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 241-256.

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κονόμος Ντίνος, *Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 1964.

Κονόμος Ντίνος, «Η Αγγλική Προστασία (1818-1864)», *Επτανησιακά Φύλλα*, τχ. 5 (1964), σ. 89-142.

Κοντομίχης Βασίλειος Γ., *Συνταγματικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση στα Ιόνια νησιά από την Ενετοκρατία έως και την Ένωση με την Ελλάδα*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018.

Κοντονή Άννα, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωσή τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών,1848-1864*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.

Κορδάτος Γιάννης, «Η αντιστασιακή ποίηση στα Αγγλοκρατούμενα Επτάνησα», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 171-182.

Κορωναίου Ελένη, «Ο ριζοσπάστης Τζώρτης Μόρμορης (1814-1896)», *Κυθηραϊκή Ιδέα*, τχ. 96, Κύθηρα (1989), σ. 4.

Κοτινά Μαρία Α., *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.

Κοτινά Μαρία, «Επτανησιακό ριζοσπαστικό κίνημα και διαπάλη με το καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας. Κρίσεις και αποτιμήσεις», στο: Θεοδόσης Πυλαρινός - Παναγιώτα Τζιβάρα - Σπύρος Χρ.Καρύδης (επιμ.), Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014), [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τμ. Θ΄, Κέρκυρα (2016), σ. 81-93].

Κούκκου Ελένη Ε., *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Παπαδήμα, Αθήνα 1999.

Κουρκουμέλης Νικόλαος Κ., «Πολιτική και κοινωνική σύνθεση της Ιονίου Γερουσίας», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004,* (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 167-182.

Κυριαζόπουλος Ευάγγελος Δ. - Λουράντος Νικόλαος Δ., «Κύθηρα-Σμύρνη. Η ατμοπλοϊκή ένωση δυο τόπων τον 19^{ο} αιώνα και οι άγνωστες πτυχές της», στο: Θεοδόσης Πυλαρινός - Παναγιώτα Τζιβάρα - Σπύρος Χρ. Καρύδης (επιμ.), Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014), [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τμ. Η΄, Κέρκυρα (2016), σ. 249-263].

Κωστής Κώστας, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος} -21^{ος} αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018.

Λασκαράτος Ιωάννης Γ., *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864),* (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1984.

Λεοντσίνη Ελένη, «Η ηθική και πολιτική διάσταση του Συντάγματος Επτανήσων του έτους 1817», στο: Γεράσιμος Πεντόγαλος - Πέτρος Καλλιγάς - Διονύσης Μινώτος (επιμ.), ΣΤ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), τμ. Β΄, Κέντρο Μελετών Ιονίου - Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 2001, σ. 403-412.

Λεοντσίνης Γιώργος Ν., «Εποικιστικές επιδράσεις στα Κύθηρα μετά την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους και ιδεολογία του προσφυγικού πληθυσμού», στο: ΣΤ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, (Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986), τμ. 3, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1990, σ. 145-154.

Λεοντσίνης Γιώργος Ν., *Ζητήματα Επτανησιακής Κοινωνικής Ιστορίας,* Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1991.

Λεοντσίνης Γιώργος Ν., «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): Διοικητική αναδιοργάνωση και συνταγματική κατοχύρωση του πολιτεύματος», *Ιστορικά,* τχ. 33(2000), σ. 24-31.

Λεοντσίνης Γιώργος Ν., «Πρόσληψη των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και πρακτικές της “Αυτόνομης Πολιτικής Διοίκησης των αστών και των χωρικών των Κυθήρων’’ με βάση δύο ανέκδοτους κώδικες (1799-1801) και άλλες αρχειακές πηγές», στο: Γιώργος Ν.Μοσχόπουλος - Γ.Σ.Μπάλλας (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). 200 χρόνια από την ίδρυσή της (1800-2000),* (Αργοστόλι, 28-31 Οκτωβρίου 2000), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2003, σ. 397-419.

Λεοντσίνης Γιώργος Ν., «Πολιτική διάσταση του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού στα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα (1848-1864)», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004,* (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 85-111.

Λεοντσίνης Γιώργος Ν., «Ιόνια νησία στη στροφή του 18ου προς τον 19ο αιώνα: Από το “σκότος της δουλείας και της αμάθειας” στο “έαρ της ελευθερίας” και στο “φώς του κόσμου”», στο: Άννα Ταμπάκη - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και Εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα*, τμ. Β΄, Πανεπιστήμιο Αθηνών - Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2016, σ. 235-251.

Leontsinis George N., *The island of Kythera:A social History (1700-1863),*(διδακτορικήδιατριβή), University of East Anglia, 1981, ΠανεπιστήμιοΑθηνών, Αθήνα 1987.

Λιάκος Αντώνης, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, τμ.Α΄, τχ. 1, Αθήνα (1983), σ. 121-144.

Λιμπεράτος Π., «Παναγιώτης Πανάς», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 293-300.

Λουκάτος Σπύρος Δ., «Επτανησιακά σώματα και η δράσις των κατά τον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ*, τμ.4, Αθήνα 1973, σ. 61-85.

Λουκάτος Σπύρος Δ., «Τα Κύθηρα και Κυθήριοι αγωνιστές στον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ*, τμ.14, Αθήνα 1998-2000, σ. 273-313.

Μαραγκάκης Νικόλαος, «Το αρχείο της οικογένειας του Ριζοσπάστη Γεράσιμου Λιβαδά - Πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του», στο: Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τμ. ΙΙΙ, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 287-315.

Μαυρογιάννης Γεράσιμος, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, τμ. Α΄-Β΄, Τυπογραφείον Παλιγγενεσία, Αθήνα 1889.

Μέντης Κωνσταντίνος Σ., *Ελαφονήσι. Το σμιγοπέλαγο νησί*, Λαφονησιώτικη Βιβλιοθήκη, Πειραιάς 1993.

Μέξας Βαλέριος Γ., *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937.

Μινώτου-Παπαδημητρίου Μαριέττα, «Ο Ριζοσπάστης Γουλιέλμος Μινώτος (1810-1855)», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 113-129.

Μοσχονάς Νίκος Γ., «Το Ιόνιο Κράτος και οι αγώνες των Επτανησίων», στο: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τμ.ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 202-217.

Μοσχονάς Νίκος Γ., «Τα Ιόνια Νησιά από την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1797-1864)», στο: *Ελληνική Ιστορία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007, σ. 553-562.

Μοσχόπουλος Γρηγόρης Α., «Ο αγώνας του Επτανησιακού Λαού στην περίοδο της Αγγλοκρατίας», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 223-235.

Μπελιά Ελένη, «Η ιδεολογία της επτανησιακής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα», στο: Γεώργιος Ν.Μοσχόπουλος (επιμ.), Ε΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τμ. 2, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, σ. 265-285.

Νικηφοράκη Γ.Ν., «Τα πνευματικά Κύθηρα. Λόγιοι, ιστορικοί, λαογράφοι, επιστήμονες, εικαστικοί και στιχουργοί», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 5 Ιουλίου 1998, σ. 21-24.

Πανάρετος Βίκτωρας, «Αναζητώντας τις ρίζες μας. Καταγωγή ονομάτων και τοπωνυμίων του Κυθηραϊκού χώρου. Το επίθετο Πανάρετος», *Κυθηραϊκά,* τχ.22, Αθήνα Δεκέμβριος 1989, σ. 5.

Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μιράντα, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλλονίας κατά τα έτη 1848 και 1849,* Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1980.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ο Θεσμός των Αστικών Κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος- 18ος αι.) μια συνθετική προσέγγιση,* Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας-Αρ.24, Βενετία 2008.

Παπαδοπούλου Μάρθα, «Πολιτικές προσωπικότητες της νήσου των Κυθήρων σύμφωνα με τους εκλογικούς καταλόγους των ετών 1858-1861», στο: Γιώργος Λεοντσίνης - Ευαγγελία Κουνέλη (επιμ.), *«Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα»*, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, (Κύθηρα, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000), τμ. 2, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2003, σ. 457-472.

Πετρόχειλος Μιχαήλ Κ., *Ιστορία της νήσου Κυθήρων,* Αθήνα 1940.

Πετρόχειλος Νίκος, «Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος: Οδύνη και όραμα στο βράχο των Αντικυθήρων», στο: Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη - Ελένη Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004,* (Αθήνα, 24-27 Φεβρουαρίου 2004), τμ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 41-53.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981,* Εστία, Αθήνα 2017.

Σκιαδάς Νίκος, «Η επιβολή της λογοκρισίας και οι αγώνες των Επτανησίων για την κατάκτηση της Ελευθεροτυπίας», στο: Γεώργιος Ν.Μοσχόπουλος (επιμ.), Ε΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τμ. 2, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, σ. 151-167.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα(1830-1880),* Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Στρατηγοπούλου Δανάη, *Αττίκ,* Εστία, Αθήνα 1986.

Σωμερίτης Στρατής Δ., «Οι πολιτικές ιδέες στην Επτάνησο και η επίδρασή τους στην υπόλοιπη Ελλάδα ύστερα από την ένωση», *Χρονικά Ζακύνθου*, τμ.Α΄, (1964), σ. 103-144.

Τζαγκαρουλάκη Χρύσα, *Ο ρόλος των Επτανήσιων βουλευτών στην ελληνική πολιτική ζωή, 1864-1881: από την πρωτοπορία στην πλήρη αφομοίωση*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Τζουγανάτος Νικόλαος Δ., «Το αγωνιστικό ήθος των ριζοσπαστών», στο: Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, Αθήνα 1964, σ. 205-222.

Τσακαλογιάννης Πάνος, *Σύγχρονη Ευρωπαική Ιστορία.Από τη Βαστίλλη στον 21ο αιώνα,* τμ.Α΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009.

Τσιρπανλής Ζαχαρίας Ν., *Η Ευρώπη και ο Κόσμος 1815-1914*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Τσιτσέλης Ηλίας Α., *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα:συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της Νήσου Κεφαλληνίας*, τμ.Α΄, Αθήνα 1904.

Τσιτσίλιας Παναγιώτης, *Η ιστορία των Κυθήρων,* τμ.Α΄, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1993.

Φώτιος Ιωάννης, «Ἡ ἐπέτειος τῆς Ἑνώσεως», *Κυθηραϊκή Δράσις*, τχ. 181, Αθήνα 1η Ιουλίου 1955, σ. 1.